F16

idány

tiszatáj

1989. JÚL. ✻ 43. ÉVF.

7

Az

1986 júliusában

betiltott számunkkal

jelentkezünk

tiszatáj

IRODALMI FOLYÓIRAT

A szerkesztőség elnöke: VÖRÖS LÁSZLÓ

Főszerkesztő: ANNUS JÓZSEF
Főszerkesztő-helyettes: OLASZ SÁNDOR
Rovatvezetők: ABLONCZY LÁSZLÓ
SZOKAI IMRE
Belső munkatárs: RADVA LÁSZLÓ
Műszaki szerkesztő: ENGI MÁRIA

Főmunkatársaink:

DOBOS LÁSZLÓ (Pozsony)
GREZSA FERENC (Szeged)
TADEUSZ NOWAK (Varsó)
SÜTŐ ANDRÁS (Marosvásárhely)
VEKERDI LÁSZLÓ (Budapest)

---

tiszatáj

A Csongrád Megyei Tanács lapja. Kiadja a Csongrád Megyei Lapkiadó Vállalat.
Felelős kiadó: Kispál Antal — 89-1448 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető:
Surányi Tibor igazgató

Szerkesztőség: 6740 Szeged, Tanácsköztársaság útja 10., Pf.: 153. Telefon: 12-670

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), Budapest, Lehel u. 10/A — 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96-162 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára 16 Ft. Előfizetési díj negyedévre 48, fél évre 96, egész évre 192 Ft
ISSN 0133 1167

Tartalom

XLIII. ÉVFOLYAM, 7. SZÁM
1989. JÚLIUS

UTASSY JÓZSEF: Irdatlan ég alatt (vers) 4
SÜTŐ ANDRÁS: Csipkerózsika 19
JÓKAI ANNA: Az unokaöcs utazása (regényrészlet) 30
LEZSÁK SÁNDOR: A Csíki Névtelen jegyzései (vers) 39
BALÁZS JÓZSEF: A látogatás (elbeszélés) 45
BALOGH JÚLIA: Domokos Pál Péter köszöntése ... 50
CSOÓRI SÁNDOR: Nagy László háza 57

HAZAI TÜKÖR

Szegedi tudósportrék

„Oktatni és kutatni szerettem mindig" (Mérei Gyulával beszélget Vörös László) 60

KRITIKA

VEKERDI LÁSZLÓ: Cs. Szabó László: Őrzők 75
GREZSA FERENC: Benedek András: Színházi műhelytitkok 83
FÜLÖP LÁSZLÓ: Csűrös Miklós: Színképelemzés ... 86

MŰVÉSZET

Magyar Játékszín

ABLONCZY LÁSZLÓ: Méltó helyzetet! (Beszélgetés Pozsgay Imrével) 89

ILLUSZTRÁCIÓ

Várnai László fotografikája a 18., 38., 49., 56., 59. és a 96. oldalon

Mérei Gyula arcképe a 60. oldalon

Köszöntjük az Olvasót!

Három évvel ezelőtt elköszönni se érkeztünk. Azt a lapszámunkat, amelyet most végre kézben tarthat az olvasó, felső parancsra zárolták, kinyomott íveit bezúzták, a szerkesztőket munkahelyükről kitiltották. Költőmunkatársunkkal szólva: „a Tiszatáj vértanú lap lett".

Amikor az egykori számot (kényszerűségből tett parányi módosítással) ismét életre leheljük, nem a fájdalmas megaláztatásokra, a kapott sebekre kívánunk emlékeztetni. A továbblépéshez keressük a támaszt. Előre szeretnénk nézni, a Jövő felé immár. Mondják, a világ megváltozott köröttünk, másként kell cselekednünk, mint évekkel korábban. Változnia kell hát folyóiratunknak is. Igen, változnia az idővel, de legfőbb arcvonásait nem rajzolhatjuk át. Megbolydult világban élünk. Olykor biztató a felröppenő új hang, máskor ijesztő a parttalan ricsaj. Miként kívánunk most mi megszólalni?

Tisztességesen. A humánum hangján.

Bármily csábító legyen napos szenzációk, gyorsan porladó botránykövek fölkutatása, versengeni ebben mi nem akarunk. Irodalmunk és egész kultúránk éppen eleget szenvedett a folytonos gyanakvás, a hivatalból irányított megnyomorítottság idején. Ne engedjük, hogy most a nyíltság jegyében fölhabzó igénytelenség, a kulturális zsibvásár gátlástalan neppereinek szemérmetlen mohósága alázza meg a magyar irodalmat!

Korábban is vallottuk: a teremtésre képes emberi agy, az alkotó elme éppúgy nemzeti kincs, akár az életet adó anyaföld. Parlagon hevertetni, termését botorul letarolni: közösség elleni bűntett; virágát, gabonáját óvni, mindannyiunk hasznára gonddal betakarítani: kötelesség. Értékek őrzésére és létrehívására szövetkeztünk tehát, amikor — valóban nehéz helyzetben — ismét szerkesztésre adtuk a fejünket.

Magunk is tudjuk, a szerkesztői szándék és elképzelés itt-ott megújítható, megújítandó. Nem változtatjuk azonban hitvallásunkat az irodalom közösséget is szolgáló föladatáról. Bár a fogalom körül mostanában „gúny bitangol, miként a járvány", kimondjuk mégis: népben-nemzetben-közösségben gondolkodunk, ahogyan a jó irodalom gondolkodott minden időkben. Az érték, a minőség a mű aranypróbája, eszerint tárjuk ki újra a kaput. „Minden madár úgy fütyül, ahogyan a csőre áll" — mondja Sütő András. Nem a szájtartás, hanem az ének szépsége és a dal igaza nyomán próbálunk ítélni mindig. A jövőben sem feledkezünk meg a határon túli magyar irodalmakról, de figyelni akarunk a szomszéd népek művelődési-művészeti eredményeire is. Németh Lászlóval valljuk: egymás nélkül, különösen pedig egymás ellenére ebben a térségben nem boldogulhatunk. Kézfogást ajánlunk, viszonzást várunk. Ismerjük meg egymást, mert ama sokat emlegetett „európai házba" is csak együtt — persze mindannyian a magunk szellemi poggyászával — költözhetünk majd be.

Szolgálatot vállaltunk, jó szándékot és szorgalmas munkát ígérünk. A kívánt eredményhez azonban szükségünk van még valamire: Szerzőink és Olvasóink támogatására. Ezt kérjük az újraindulás első lépései közben. S köszönjük!

UTASSY JÓZSEF

Irdatlan ég alatt

Az ég alatt,
az irdatlan ég alatt,
egy férfi mered ki a földből,
magányosan egy férfi.

Meztelen, mint Jézus.
Nagy szeme lobbanékony.
Harminchárom éves.
Agyát öli a téboly,
agyát öli a téboly.

Vigyázzban áll, feszes vigyázzban.
Lábához béklyózták a földet.
Lépni nem tud, hallucinál csak:
„Nosza öleld meg!” „Rajta, öld meg!”

Lábához béklyózták: a Földet.

16

Aj, hogy ragyog rajtam ez a
szikrás hómező-ing!
Ilyen ragyogásban tűnt el
apám is, s most ő int’

a Hadak Útjáról felém:
csillagág öt ujja,
zubbonyát, a zörgő zöldet,
fújja a szél, fújja.

17

Anyámnak hősi halott a párja,
méhe a szerelem hullaháza.

S hogy belefojtsák a szót a gyávák,
ajkát iszonyú csókra zárták.

Megszült hát engem: forradalmat.
De nekem minden bordám kardlap!

S anyám — kit koldus hazámnak hívok —
mert a megváltó krajcár hiányzik:

kiül a gazdag világ sarkára,
s homlokán sorsom harmonikázik.

18

Szoknyát küldtél s egy doboz kockasajtot:
fényes fájdalmamat feledjem el.
Apám tagadjam meg?!? Te Rongy Akarnok!
Ringyó Magyarország! Szégyentelen.

És ha Papa széttépi a behívót?
Sőt: nemet mond, kiáltó nagy nemet?!
Kopóidat, csendőreid uszítod:
lőjék agyon, akár egy korcs ebet.

Hát mellemre ne tűzd a gyásznak érmét!
Viseld jelvényeidet magadon!
A többit elragyogja majd a térkép:
s a Don, a Don, a Don, a Don, a Don.

19

A húgomnak hosszú, szőke haja volna.
Míg fésülködne, én a tükröt tartanám,
s incselkedném vele: csúnya vagy, nem tetszel,
barátnőid szebbek . . . — Hadd haragudna rám!

A taknyosan is szép, csöpp csintalan öcsémnek
csúzlit csinálnék, s ha csörrenne az ablak:
magamra vállalnám a kis mesterlövésznek
találataiért kijáró jutalmat.

Vasárnap délelőtt — nehogy még rajtakapjon! —
valami kedveset füllentenénk anyámnak,
s elcsalnánk a Papát: meséljen újra arról,
hogy menekült meg Ő, s hogy pusztult el a Század.

20

Újjongó hegyek közt,
sóhajtásnyi völgyben
élt egyszer egy falu.

Benne gömbölyödtem
fényre, napvilágra.

Ő hát szülőföldem!

21

Ünnep van, szerszám-
szentséges ünnep!
Apám a kertben
diófát ültet.

Róhatja körös-
körül a róka:
nem szédül le a
Fiastyúk róla.

De ha én törzsét,
ágait rázom,
sírás szakad rám,
meg diózápor.

22

Föllázad a víz éjszaka
csörömpöl a tél ablaka
inal a hó s hajnalba már
zöld aknára lép a madár

Kilőtt harckocsik a sziklák
napsugár-sorozat ropog
emelt fővel és mezítláb
szeretőmhöz gyalogolok

23

Szaladj, ha akarod látni, fuss!
Kitört a fák forradalma!
Szaval a száműzött Március!
Jégkirályt lincsel a Tarna!

Március! Március! Március!
Lángok a barackfaágon!
Láng, lobogó lila láng! Fiúk,
dobjuk rá a nagykabátom!

Március, gyönyörű Március!
Szeretlek százezer éve!
Ki merne utadba állni?! Fuss!
Március, szerelmem: érj be!

24

Lomhul a hó. Márciusra
buborékokat fú a föld:
kupolát a tücsöklukra,
kupolát a tücsöklukra.

Gyújtózsinór minden gyökér:
rügy robban, reped a göröngy,
s fakad a fű, szakad a fény,
fakad a fű, szakad a fény.

25

Tüzek szállodái már a kertek,
ragyogás ráz eget, földet, folyót.
Kikeleti ágablakok nyílnak,
piros rügyek, becsavart lobogók.

Én, amíg a remény ága renget,
tüzek tüze, márciusi gyermek,
a feslő fák erejére mondom:
győzni, győzni kell a gyökereknek!

26

Zöldül az árok
porzik az út
harsog a topolyafa
szól a kakukk

Füstliliom nyit
pernye havaz
pattog aranylik
hamvad a gaz

Távvezetékek
húrjait egy
csöpp siheder szél
pengeti meg

Habzik a fürtös
orgonalomb
fényzuhogásban
túr a vakond

Vedlik a vén puli
Dolga csupán:
nézni a gyapjas
felleg után

Héja kereng fönn
Percek alatt
megrohamozza a
fecskecsapat

Elnyeled őket
fényteli ég
összenevetnek a
szőke csibék

Micsoda évszak
még a magas
drótkerítésen is
úr a kakas

Sárgarigófütty
cinke-öröm
pók-szerelem a
függönyökön

Dália jázmin
petrezselyem
illata hál a
kedvesemen

Élni szeretnék
Élni Igen
Emberül élni
végre hiszen

azt se tudom hogy
(élve talán?)
hova temették
édesapám

kit nem a rák, nem:
FEGYVER ÖLT MEG
árva maradtam
s anyám özvegy,

és belereszket,
majdnem elájul,
ha a suhanc szél
blúza alá nyúl.

27

Íme, a vadkapor
radarernyőt bontott!
Szelek mozgósítják
fönt a horizontot.
A kerti utakon
ragyog a csiganyom.
Perzsel, betűz a nap
egy átlőtt sisakon.

Ebével a hídon
egy lurkó átszalad.
Karján gyászszalag van.
Gyászszalag. Gyászszalag.

28

Aznap, amikor országos vigyázzt vezényeltek,
a mi osztályunk is mintha karót nyelt volna.
Épp földrajzóra van, a táblán színes krétarajz
a fölkoncolt Földről. Először látunk a magmáig.

Szmigura tanár úr feje fölé glóriát kereng
három legyecske, de csak a szemét-veti föl rájuk,
mint egy szent. A világért se hessentené el őket.

És akkor a Hőscincér őrs kultúrosa elhalványul.
Nagyot szellent, hosszan szerpentinezgeti szegényke.

Mintha elgurult volna a földgömb! Mindenki a pad alatt.

29

Kötöm piros nyakkendőmet,
éppen ünnepségre mennék,
mikor rámförmed a suszter:
„Föl kéne rá akasztani!

Disznek meg Rákosit melléd.”

30

Mert Emmát mellbe csípi,
leken Bivaly tanár úr
két akkora pofont, hogy
ötszirmú rózsaláng gyúl
helyén, s a pöttöm ember
nekiesik a padnak.

Csönd lesz. Moccanni sem mer
az osztály. Csak az ablak
párkányán ottfelejtett,
félszemnyi kockacukron
tülekedő darázsraj
zavarja meg a csendet.

Most egy paradicsommal
púposra megrakott,
kofás szekér nyomában
kullog, s mint a nagyok,
hátra csapja kezét és
szentségel szerfölött.

Így jön haza haragvón,
s lábujjai között
fel-felpipál a por, míg
azon tűnődik el:

Bivaly tanár urat hol,
mikor, hogyan s mivel
kólintsa főbe, s aztán
beérje ennyivel,
vagy nyúzza meg s a bőrét
kitömje sebtiben?!

Villog a sok villanydrót.
Ablak ragyog. Tető
tündöklik és fölötte
rezseg a levegő.

31

Nagy éjszaka van, telehold.
Alatta járnak a párok.
Hogy édesebb legyen csókjuk:
nekik én harmonikázok,
nekik én harmonikázok.

Nyílnak az ablakok sorra.
Most illik ám hallgatózni!
Dicsérik is muzsikámat:
„Szépen húzod, Vadász Józsi,
szépen húzod, Vadász Józsi!”

32

Virágporos szél jár a kertben.
Szeretkezik vele a mák.
Szirom-szoknyája földre lebben,
s magát megadva, önfeledten

hajlongja át az éjszakát.

33

Hangya bizsergeti, oly parázna:
diridon-dondiri-diridon!
Ím, darazsat fog éjszakára,
zúgdos a kandzsi tök virága,
cinkosa ciklámen, liliom
Nőktől karcsú az alkonyat ma:
diridon-dondiri-diridon!
Kis ugrabugra mellük labda,
sétás, estike combjuk csapda,
lilomcsapda, tűzliliom.

Dondiri-diridon-dondiri:
ki-ki a párját hogy viszi!
Diridon-dondiri-diridon:
szív dobog át a fahídon.

34

Tudom is én már, ki volt, ki nem volt!
Mintha mesében, minden úgy történt.
Még szoknyája is hol volt, hol nem volt.
Ragyogtuk egymást: virág, verőfény.

Csemete férfi voltam még, diák
De már a csókja szárba szökkentett,
ha elkapott a kikeleti vágy.

Gyere világgá — sírta —, szöktess meg!
Mondom, mese volt. Pedig megtörtént.

Később jöttek is érte a törpék.

35

Részeg a sánta suszter, részeg.
Jön, leveri a fecskefészket:
ének hull, toll havaz.

Nagy vasvillával hadonászok,
dühömben fényeset kiáltok:
Te hülye Kaptafasz!

Élve temetted el cicámat,
egerek álma: emberállat,
patkányok doktora!

Hazajön egyszer Papa és véged,
mert Ő szereti a füstikéket. —
Röhög a mostoha.

36

Ez a kisfiú, aki itt koncsorog ebben a költeményben,
jókedvű rigók cimborája, fülig maszatosan is vezér.
Egy sereg liba élén jön most a dűlőúton, mezítláb,
klottgatyában, fején zöld kalap, vállán kenderostor.

A Kékes kilátója fölött piros pont már a Nap, fordított
mennyei fölkiáltójel, mert gyönyörű arany mondat az ég.
Szekerek hordják haza a homályt a határból, este lesz.

Ahol egész nap pacsirtaszárnyak verték a kék levegőeget,
az ének átforrósodott helyén ott ülnek már a csillagok.

Akkora félhold süt le a mezőre, mint egy kaszasuhintás.

37

Néhai menyecske: cukornádszál
ahogy a vízből partra röppen.
Hajlong, nem leli ám a ruháját!
Melle növekvőn majd lecsöppen.

Jaj, mi meg hattyúpásztorok, hárman
tülekedünk egy fűz ablakában.
Egymás hátán a Nap, a Hold és Én!
Kukucskálunk a levelek résén.

38

Lenyúlt egy villám a földre,
karjába kapta a csöndet.

Szemet húnyt az ég, de látták,
s beleremegtek a nyárfák.

Körben, a dombokon túl,
hét harang bronza kondul.

Sürög a szél s a boglya
laza fonatú kontya

kibomlik lobogva-égve,
s szálanként szédül az égbe.

Tépik a lovak a hámot.
Mennydörgés. Kalap kóvályog.

Reccsen a karja egy gallynak,
s ráfeketednek a varjak.

Fűz alá futnak a lányok,
szoknyájuk suhog a szélben,

s a dombok hajlatából
utánuk ered a zápor.

39

Szélcsend van. Rekkenő meleg.
Térdemen hangya őgyeleg.

Hallani, liheg a legelő.
Lapu leng. Sodorintja a hő.

Feketedik, süti a föld,
pöfeteg-hangszóró üvölt:

megérjük, a bolondgomba
kalapos nőt visz a Holdba.

Csöppenj rám, te tündöklő ég!
Megtébolyít ez a hőség.

Ezüstfenyő csalt le a tóba
— félrebeszélsz, törpe boróka?

Szarkaláb szédeleg hozzám:
— adj vizet, adj, nem bírom már!

Lilán kér. Megszánom, s végül
ráhugyozok. Belekékül.

Micsoda lobogó nyár van,
rezseg a levegő, szárnyal!

S bűzlik a csülök. A fosott
friss trágya ragyog és bozsog.

Vizenyős, kidülledt szemek
sarkában zöldarany legyek

lepik a tűnődő csipát:
— gyönyörködj, klottgatyás diák!

Vasárnap van vagy csütörtök?!
Rám öklendeznek az ökrök.

Szomorú vagyok és komor.
Én utálom gyerekkorom!

Bőgnek a tehenek, tinók.
Bivalyok bömbölnek, bikák!

Kalimpál, félre ver szívem:
kolompol benne a világ!

Sárgaláz: kikerics fetreng.
Lökösök! Hangrobaj. A hegy reng.

Ég a szamártövis! majd ordít,
s megőrülnek a pipacsok mind.

Én meg belebolondulok
egy lányalakú felhőbe!

S megszökünk.
            Meg innen!
                        Még ma.

40

Lantom hiába nőtt homlokodra:
te is csak bőgni tudsz, mint a csorda!

41

Zsong a libapást, zsong,
kék harangvirág bong,
piros szitakötőt fogtam:
megvagy, Ifjúságom!

Jaj, rezeda-álom,
remegtet halálom,
lány és tízéves az Isten,
ujjait számlálom:

Merkur, Vénusz, Föld, Mars,
Jupiter, Szaturnusz,
Uránusz, Neptunusz, Plútó,
s tizedik a Nap: fuss!

No madárijesztő,
vigyen el a kórság,
ide azzal a kabáttal,
s irány a mennyország!

Magasan repülnek,
nyílhegyek a fecskék,
csillagokra aggatják föl
a függönyös estét.

42

Hát csudaszép ez a nyár: csupa fény, csupa árny, csupa ritmus!
Berkenyebokrok alól
sárgarigózene szól.

Hangos a völgy, tele van még szilvaszedőkkel a hegyhát.
Fülledt lombok alatt
zsendül az őszibarack.

Őszül a zöld fűszál, libanyáj pepitázza a tarlót.
Vedlik az ostorom is,
száll sihederkorom is.

Meg-megroggyan a zsák, hazagondol már a malomból.
Szérűn tyúkjaival
szunnyad a szalmakazal.

Csönd van. Fényes csönd. Gyönyörű harkály veri mellem.
Hej, görögök, latinok!
Kopp, kipikopp, kipikopp.

43

Pihen a prés.
Mustszag bódít.
Zenél a csönd.
hallgatom.

Szőlőszem és
részeg darázs
hempereg az
udvaron.

44

Egy kis tücsök
tanyát ütött
szobámban,
s dalába bújt előlem,
hogy ne lássam.

45

El-elnézem,
ahogy nesztelenül
ez az öreg fa
lemeztelenül.

Törzse nyarat akar még,
de már telet kavarnak,
és hullnak rá a nagy fekete rongyok:
ejtőznek az óriás varjak.

Kár
már
mindenért,
kár,
kár.

Száll a levélhullaillat.
És holdimádó kutyák ugatnak.

46

A hegyeket
hatalmas telehold hizlalja,
nekilódul
az éjféli násznép az útnak,
brummog a bőgő,
jajonganak a hegedűk,
viszi menyasszonyát a vőlegény ragyogva,
viszi,
ölbe kapja,
tűzön is átröpíti,
baglyok
riognak ránk a templomtoronyból:

cimboráim
apjuk kezét szorongatják,
csak én,
én lődörgök
a hérész mögött árván,
kis öklöm
pirosra dörzsöli nagy szemem,
mert nekem nincs kihez bújnom e világban,
nincs kihez röpülnöm,
nincs kire ragyogjak,
megleng a nagyharang égbolt is fölöttem,
fölriasztom hát
a templomban a csöndet:
Isten,
Isten,
ha vagy:
dögölj meg,
dögölj meg!

47

Ropog a hó talpam alatt
megyek iskolába reggel.
Fát viszek a hónom alatt,
két hasáb fát minden reggel,

mert a tanítónőnk megver.

Azt papolja nekünk folyvást:
gyerekek, szegény az ország,
segítenünk kell a bajban.
Mondom: biztos kirabolták!

Pszt! Csak halkan. Nagyon halkan.

48

Égi szeszt iszom én
szilvafa alakú pohárból!
Kint-bent komisz a tél:
hold lobog, tehéntrágya lángol.

Jégvirág, jégvirág,
ne szépítsd nekem a világot,
úgyis rád lehelek,
s ha belepusztulsz is: kilátok!

Felhőt morzsol a fagy,
december mennyei darát szór:
éhes kismalacunk
kitör a rozoga karámból.

49

Jég tündököl,
Hó szikrázik.
Hallgatom:

egy kis veréb
kopogat az
ablakon.

50

Itt ül a suszterájban.
Egy barna tölgyfalócán
sültkrumplit sózogat. Kint
nagypelyhű csillagó száll.

Csizmák fényébe bámul.
Hallgatja, mit beszélnek
a pipával parázsló
parasztok: — „Nem, nem élet,

nem élet ez. Sanyargás!”
Szívük üres. Üres, mint
fejük fölött a padlás.

Itt ül a suszterájban.
Gyermek. Nincs szava. Hallgat.
Mit is tehetne mást még?!
Csináljon forradalmat?

Csak ül a suszterájban,
s egy barna tölgyfalócán
sültkrumplit sózogat. Kint
nagypelyhű csillagó száll,

szél fúj, sötétedik, és
a hófüggöny mögül már
dereng a drótkerítés.

51

Röppenj föl, fehér
gunaram, jajgass!
Magasra szállj,
te csillagtalpas!

Nézd: kipofozva
városok, falvak.
Szállj, gitárnyakú
gunaram, jajgass!

Vasvillánk, sarlónk
mind sikolyéles,
menekülj innen:
itt piros tél lesz!

Kereket old az
ördögszekér is,
anyám csomagol,
elmegyek én is.

VÁRNAI LÁSZLÓ FOTOGRAFIKÁJA

SÜTŐ ANDRÁS

Csipkerózsika

Nos, itt állunk — mert egyebet mit tehetnénk! — az Idő markában válogatlanul, esztétikai nézetekre való tekintet nélkül. Láttunkon Dante is elcsodálkozna; semmi körkörös beosztás a lelkesek vagy közönyösek, a mértéktelenek vagy haragosok, eretnekek avagy a szerelem bűnösei számára. Közös bugyorban az egész társaság! A dolognak ilyetén alakulását már a „nagy szétválások" idején látni lehetett. Már a magánüdvösség fanatikusainak feltűntekor, ócska dogmák elhajításának konfliktusos napjaiban, mikor olyan sokan estek át a ló másik oldalára. Olyanformán is, hogy egy félig-meddig kierőszakolt „nemzedéki" vitában az irodalom társadalmi szerepe krétáztatott meg neoavantgárd kérdőjelekkel. A tisztulás korszakának kezdetén — a hatvanas években — sok jóra mutató és szomorú látványnak lehettünk tanúi. A dogma kötelékeit szaggatók mellett törvényszerűleg tűntek föl azok is, akik régi fegyvereiket elhajítva újat nem vettek föl, hanem gyorsan átkeresztelkedve, a „társadalmi tehertől megszabadított irodalom" ministránsaiként kezdték vezekelni valódi vagy vélt bűneiket. S ha eladdig a szonettet is csak a politika — sőt a politikai taktika — hónaljából ítélték meg, ocsúdásukban egy állítólagosan tiszta esztétika szférájába emelkedve oly ricsajos tohuvabohut csaptak jelentéktelen, kérészéletű szövegek körül, hogy az olvasó azt gondolhatta: itt van már a Kánaán; beteljesült Minden, fecsegni lehet a Semmiről.

Miközben az élet kímélet nélkül állított valamennyiünket a választás parancsa elé. Párizst játsszunk-e „Mucsán", vagy szembenézzünk-e itt és most a saját életünkkel? *Itt és mást,* követelte szenvedéllyel a gyémánteszű Bretter György, s akinek az ő gondolati mélysége nem volt túlságosan magas, megérthette, hogy nem az „itt és most" követelménye ellen, hanem annak korszerűbb felfogása mellett szól. Bretter György igazi marxista volt, szívében, elméjében a valóságnak kijáró tisztelet egyetlen lehetséges formájával: hogy azt meg is kell változtatni. De annál nagyobb gondolkodó volt, semhogy nem lehetett volna félre is érteni; némely tanítványa épp ezért — rácsodálkozván az ő gazdagságára — csak logikai építkezést tanult tőle, az ő — már-már profetikusan szenvedélyes — társadalmi-nemzetiségi elkötelezettsége nélkül.

Mert erről van szó végeredményben, ha — akár hazai magyar színjátszásunk kapcsán is — megpróbáljuk számba venni magunk; élet és irodalom páros viszonylatában az *életünkről* mindenekelőtt. Nem az egyszemélyesről, a bőrét, nyugalmát, becsvágyát, magánüdvösségét, *„outsiderségét"* féltő individualizmusról, hanem a személyes értelmét hordozó közösségi létről, amely csak zsurnalisztikánk tükrében tűnik föl holmi elvont kollektivitásnak. (Mi, napjaink bátor emberei, a munka szerelmesei; mi, napjaink öntudatos fiataljai; mi, atyák, anyák, honpolgárok, adófizetők stb.). Ez a közösségi lét; konkrét, körülhatárolható *etnikum* is, ha már így akarta Jahve, amidőn Bábelben oly kegyetlenül megtréfálta Noé ivadékait. A tréfából bizony nem lehet kimászni, még ha oly csábos is a táncra kérés, miszerint épp mi lennénk hivatottak elkezdeni a Bábel előtti aranykor visszahozatalát. A nemzetek létét, másodvirágzását meghatározó objektív tényezők azt mutatják, hogy ez az aranykor éppoly messze mocorog az idő méhében, amily távoli valamikori létének legendája is. A bennünket körültapogató, alakító szándékú pillantások némi rosszallással veszik ezt tudomásul, a roppant távolság lerövidítésének nyílt óhajával. Annál szigorúbb lesz a magunk mindennapi revíziója. Földi utazásunkat úgy kell rendeznünk, hogy azt az egyetemes humán javára is — lehetőleg a magunk bőrében tegyük meg, emléket állítván a sajátosság méltóságának, miként azt Gáll Ernő oly tartalmasan kifejtette egy tanulmányában.

Nos, itt állunk — mert egyebet mit tehetnénk! — az Idő markában válogatatlanul, esztétikai nézetekre való tekintet nélkül, de sajátosságunk méltóságának szigorú tekintete előtt.

Megszámláltatunk.

És híjával találtatunk.

Újra kiderül, hogy a hely, idő és körülmény nem csupán az igazság fogalmának meghatározója; kivételezettsége nincs az irodalomnak — a drámai műfajnak sem. A hely, idő és körülménye szerint ítélve jogos a kérdés; nemzetiségi létünk ábrázolása dolgában hol az új Szakállas Ábel, az új Kacsó Sándor-i hangvétel, az új Sors és jelkép? Hol van a két világháború közöttiek legjobbjainak virrasztása? Hol vagytok, ti régi játszótársak? Igen, a régiek. Részint sírba dőltek, részint változatlan konoksággal virrasztanak — ha másként nem: az új cselekvésre ösztönző emlékezéseikkel. Különös öncsalás folytán hajlamosak vagyunk a közelmúltunkat, mint ócska színfalat, a régmúlt horizontjára tolni. A kegyelet még arra késztet, hogy megforduljunk időnként egy nemzedék emlékezéseinek akváriuma előtt. Ősz atyák költőcske gyermekeiket is kézen fogják, elmagyarázván nekik az emlékezés üvegfala mögött nyüzsgő árnyak értelmét. Mit művelnek, édesapám? — kérdi a jelen költőcske gyermeke. Irodalmon kívüli feladatok súlya alatt roskadoznak, magyarázza az atya, ki maga is az írás elhivatottja, és napjaink oly különös ellentmondásának hálójában vergődik, de leginkább csücsül: miután a napnak huszonnégy órája elborította őt irodalmon kívüli kérdésekkel, a lehetetlenség időszeléből kivágja magának azt az egy órát, a huszonötödiket, hogy megírja halhatatlannak álmodott művét, amelyre tán Párizs, London és Chicago fölfigyel. A műben elmerülő olvasó — ki az írástudóval együtt élte át a huszonnégy órát, mi több: ugyanazt a békát nyelte le vele, a fejét kapkodja e tudathasadásos jelenség láttán. Hogyan lehetséges a huszonötödik órában másról beszélni, írni, mint a megelőző huszonnégyben? Hát úgy, szól közbe valamely esztétafilozófus, hogy más az élet, más az irodalom. Vagy legalábbis: más a vezércikkbe, és más a versbe kínálkozó élet. Egyik a sajátosság méltóságának szolgálólánya, másik az önmegvalósítás, az egyetemesség számára lepárolt nyelvi ízek, szagok, érzelmek, s netán csillagűrben vagy mélytengeri ázalékállatkák között matató gondolatok sejtelmes üzenete.

Üzenet. Honnan jön ez az üzenet? — kérdezem nemrég Bajor Andort, egy tér és idő koordinátarendszerén kívül eső vers morzejeleit böngészve magamban. Például egy hajóról leadott üzenetnek — akár rejtjelesen is — nem kell a kötelező koordináták adatait is tartalmaznia? Hogy tudni lehessen: hol van az a hajó? Nem föltétlenül fontos tudni, hol van az a hajó, mondta megértéssel Bajor. Az üzenetet zeneként hallgatom. Ebben igaza lehet. Föltéve, hogy nem süllyed a hajó, amikor is zenével nem segíthet magán.

A közlés elmosódó hátterének kérdésében azért mégsem tehetjük oly könnyen túl magunk. Hely, idő és körülmény marka nyomának valamiképpen az írásművön is ott kell kéklenie, nem csupán a költő nyakán. Különben megtéveszti az olvasót. A konkrét nemzetiségi hátteréből kivágott kép példának okáért azokra a világháborús emlékképekre emlékeztet, amelyeken a ragasztott fej alatt az ideális huszár törzse és lova hazudja a tökéleteset és az egyetemeset.

Gyermekkoromból egy ilyen látszat emléke szökken most a hamis huszár mellé. Egy cigányház kivilágított ablakának fénynégyzetében kártya fölé hajló fejeket figyeltem, makkot, filkót rendezgető, bogos, öreg ujjakat, győztes mosolyt, csalódást, bizakodást, évődéstől vegyesen villantó fényes arcokat, s az asztal közepén egy pálinkásüveget a körötte szorgalmasan forgolódó poharakkal. A kártyaparti gyolcsfehér háttere nem csupán békés, de éppenséggel mennyei hangulatot keltett; fodros felhőn tollászkodó lelkek derűjét a feltámadás vasárnap reggelén. Pedig éjszaka volt, s a félelem már épp kergetett is haza engem a kicsi ablak alól, amikor szemem előtt az idillikus kép hirtelen összeomlott, a kártyalapok százfelé repültek, s a sarkából valósággal kiszakított ajtón jajistenemezve, segítségért kiáltozva omlottak ki a cigányok, a küszöb elé állított vizeskádba potyogva rendre. Mögöttük a falu tréfamestere kacagott, és azt kiabálta: „Vissza, hős virrasztók! A prímás nem bánt már senkit sem!"

Lobogó kíváncsisággal magam is besomfordáltam a házba.

Egy halott feküdt az ágyon. A falu prímása.

Szemfödőjét a tréfamester a lábához kötött cérnaszállal rángatta le kártyakeverés közben. Nyilván a virrasztók megijesztése végett, de az is lehet, hogy — megsokallván a helyzethez nem illő vidámságot — látszat és valóság kiáltó ellentétének akart véget vetni.

Hogy az a bánat üljön az ablakban is, amely a szívben húzódik meg.

Hasznos volt, ha egyáltalában akadt köztünk ilyen tréfamester.

Hogy ne mutasson mást az ablak, mint a koporsós háttér. A való.

De a már említett példáknál maradva: sem egy Tamási, sem Kacsó Sándor vagy Méliusz esetében ily közbelépésre nem volt szükség.

Hisz — a mesterségesen fölcsipkézett látszatokat szétszaggatva — maguk voltak a kornak tréfamesterei. Amíg lehetett. Mert amikor eljött a történelem visszamenőleges átértékelésének ideje: nemhogy a szemünk előtt szaporodó tények, de még a múltbeliek is irodalmi anatéma alá estek. Tamásinak a szülőföldről szóló legszebb írása mai napig kiadatlan, azaz: újrakiadatlan. Az Ábel legelső szájmozdulatán ott a gondos korrekció nyoma. A történelmi idillizmusé. Amely rezesbandával vonult be a negyvenes évekkel az irodalmunkba is. Az igazság pedig úgy kívánja, hogy megmondjuk: a hatvanas évek elhozták az irodalmi idillizmus alkonyát is. A valóság — ha nem is döngő léptekkel — besompolygott már a tétován drámaivá lett művekbe. Költő, novellista, színpadi szerző jó ideje érzékenyebbnek mutatkozik az élet nagy konfliktusainak vallatókamrájában. Eltűntek az udvari énekesek. Nem árnyalom a megállapítást, hogy „nagyrészt", „jórészt" stb. Igazi tehetség nem maradt a fehér szoknyás ministránsok között. A dilettáns pedig s a konjunktúralovag: elhanyagolható tényező. Elmondhatjuk tehát bízvást, hogy mindaz, ami új és gyökeres szemléletbeli változást jelent az irodalmunkban: a valósággal való szembenézés konok igényét — mert sokszor csak az igényét — mutatja.

A szemüket életre nyitó új mondandók sokaságában egyetlen Csipkerózsika alussza még álmát: a sajátosság méltósága. Vagyis mindaz, ami e nemzetiségi létünkre alkalmazott kategóriának alkotóeleme. Példát hozzá? Hát a levegő, amelyből csak egyet is szippantva, tudni lehetett: Tompa László erdélyi költő, nem görögországi. Ábel kalandsorozatának színhelyéről sem kellett megkérdezni: vajon Spanyolországból való-e, vagy éppenséggel a mi sorsunk sírása és kacagása. A *Sors és jelkép* humánumot hajszoló, meggyötört íróhőséről ki kérdezné meg, hogy vajon a világnak mely táján keresi egy kollektivitás emberi igazságát? Igen, tudjuk: mindez történelem. És múlt. Miért vagyunk mégis a magunk számára ismerősebbek e művek tükrében? Mitől a különös érzés az olvasóban, hogy a tegnapi *híradás* a mai, s a *friss termés az ódon?* Vagy legalábbis nem e helyről és napjainkból való. Az Ábel homlokára nem lehet odaírni például, hogy Lazarillo Tormes. Akkor sem, ha a székely pikárót Pedrónak keresztelné el a fordító. A *Sors és jelkép* nem általában az Ember sorsa és nem akármifajta jelképe; a mi sorsunk az, és a mi nemzetiségi humánumunk jelképe.

De számoljuk össze mindazt a terméket, aminek szerzője akárki lehetne az épp divatos európai névsor alapján. Egy regény kéziratát olvastam nemrégen. Szerzőnk elhatározta, hogy ő lesz honi magyar irodalmunkban az új James Joyce. (Egyebek között kéziratában kísérteties hasonlósággal bukkan föl az Ulysses híres árnyékszékfejezetének már-már plágiumszerű reminiszcenciája.) Avantgárdnak szánt vállalkozásában egyetlen dolgot nem figyelt meg az eszményként választott regényben: hogy a benne hömpölygő „tudatfolyamnak" konkrét társadalmi-nemzeti háttere is van: Dublin, a szülőváros. Az *Ulysses*ben a temetőpatkányok is dubliniek. Ennek persze nincs esztétikai jelentősége, csupán annak elgondolására késztet, hogy aki nem vállalja a maga Dublinjét, abból nehezen lesz Joyce, bárhogyan drukkol neki a világirodalmias becsvágy. A provinciát vállalni kell, annál is inkább, mivel éppenséggel mi vagyunk ez a provincia. S már régen nem abban az értelemben, hogy „az országnak a fővárostól távol eső része". A mi provinciafogalmunk éppúgy behelyettesíthető Európa fogalmával, amiként a híres Európának nem egy pontjáról vethető „vigyázó szem" a mi irányunkba. A közöny persze, ami ellen nemegyszer panaszt emelünk, annál nagyobb, minél nagyobb buzgalommal hanyagoljuk el sajátosságunk méltóságának jegyeit, drámáit, egész hányattatottságát.

E kérdés azonban más lapra tartozik.

Maradjunk a mi Csipkerózsikánknál. Minden költögető szavunk ellenére: új Orpheuszaira vár.

*

Több mint hét évvel fenti tűnődő jegyzetem megjelenése után, annak folytatását is így kezdeném:

Nos, itt állunk — mert egyebet mit tehetnénk! — az Idő markában válogatatlanul, esztétikai nézetekre való tekintet nélkül. Láttunkon Dante még jobban elcsodálkozna; semmi körkörös beosztás a lelkesek vagy közönyösek, a mértéktelenek vagy haragosok, eretnekek, avagy a szerelem bűnösei számára. Közös bugyorban az egész társaság!

Itt állunk — és úgyabbul, mint hét esztendővel ezelőtt.

Nap mint nap megszámláltatunk s élet és irodalom páros viszonylatában még inkább az élet felől. Abból az irányból, ahová az esztétikai csatazaj nemigen jut el, és ahol felelős tanúskodást várnak tőlünk sajátosságunk méltóságának mindenkori állapotáról és hányattatásairól.

De miféle madár ez? — kérdezték némelyek, amikor jegyzetem heves vitát kavart, rengeteg félreértéssel is, mert volt akinek meg kellett volna magyarázni, hogy Csipkerózsika még alvó, megírásra váró nemzetiségi témáink, kérdéseink, vajúdásaink metaforája. Vagyis, amiként Szőcs István írta volt észrevételem félremagyarázóinak: nem árvalányhajat, a huszársujtást, a székely fonókat, hinnye-binnyét, fehérlófiaáldozást kértem számon önmagunktól, hanem a hitelesebb, drámaibb tanúskodást a nemzetiségi lét tegnapi és mai dolgaiban. Ám beszéljünk sajátosságról, de miért mondjuk rá, hogy méltóságos? — kérdezték mások, akik nem szálltak írásos vitába, hanem csak csodálkoztak a váratlan támadt csatározáson, s a népben-nemzetben gondolkodó írók meszes gödrét áhító galeri üvöltésein. Talán joggal kérdezték, mert azt sem magyaráztam meg, hogy nem a főnemesi származással járó címre, még kevésbé a hajdan vele járó V—III. fizetési osztályra gondoltam, hanem a kötelező tiszteletre, amely etnikai sajátosságainkat — nyelvünket, nemzeti kultúránkat, történelmi hagyományainkat stb. — mindenkor és minden körülmények között megilleti. Nem kalapemelésre, hanem jogokra gondoltam, s arra a politikai-társadalmi gyakorlatra, amely a létünket — annak minden pillanatát — meghatározza. Ez persze nem irodalmi kérdés, ha csupán az esztétika hadállásai felől nézzük, de menten azzá válik, mihelyt elismerjük, akármifajta korrekcióval is, hogy az ember: társadalmi viszonyainak összege. Nem lehet nemzetiségként egy adott társadalomban benne élni, annak irodalmi „égi mását" pedig a lenti világtól a végtelenségbe távolítani. Biztonságos magasba, ahol már semmilyen számonkérés nincsen.

Ha pedig erről van szó: teljességgel bolondistóki az esztétizáló tüsszentés, miszerint a sajátosság méltósága, mai állapotának számbavétele helyett okosabb és szükségesebb a minőség méltóságát védelmezni. Ez ugyanis más kérdés, attól függetlenül is, hogy említett sajátosságaink nem zárják ki a minőség fogalmát. Bárkinek jogában áll azt vallani, hogy itteni és mai nemzeti sajátosságaink sorsa nem érdekli, de még azt is, hogy nemzetisége: pákász, paducász, ám akkor közbeszólásai a pákászok és paducászok értekezletére tartoznak.

Csipkerózsika-jegyzetem megjelenése után, miután egyeseknek volt annyi eszük, hogy ne értsék, miről van szó, és ezzel olvasóimat is megzavarhatták volna: gondolatsoromat ki kellett egészítenem azzal, hogy romániai magyar irodalmunkban nem azt becsülöm le, ami van, hanem azt hiányolom, ami még nincs, vagy csak halovány a jelenléte. S mivel a mindannyiunk önvizsgálatához készített inget jobb ügyhöz méltó fürgeséggel a magát kontinentális avantgárdnak képzelő becsvágy öltötte magára, azt is le kellett újra szögeznem, hogy: semmi bajom semmiféle avantgárddal, ha nem tagadja az ember és em-

ber közötti kommunikáció szükségességét és lehetőségét; ha — külföldi példák szerint — az értelmetlenség orgiájával, félálomban motyorgott félszavaival, az értelem majomszintjén összehordott makogással, biciklironcs-kiállítással olvasóját-nézőjét nem tekinti elmebajosnak, Petőfit, Adyt, József Attilát nem nyilvánítja a magyar költészet „megrontójának", sőt nemzeti szerencsétlenségének — tessék csak utánaolvasni! —; ha nem tartja irracionálisnak ragaszkodásomat saját nemzetiségemhez, anyanyelvemhez, történelmi-művelődési hagyományaimhoz, ostobaságnak nyilvánítván a sajátosság méltóságának legcsekélyebb rezdületét is, mivel, úgymond: az egész világ egy nagy falu, és teljességgel mindegy, hogy a Maros mentén maradok-e, vagy kocsmát bérlek Chicagóban.

Ebben a meggyőződésemben pedig olyan szellemiség erősít meg engem, mint Thomas Mann például, akit a legradikálisabb avantgárd sem nyilváníthat német nyelvű Rákosi Viktornak. 1924-ben a Pesti Hírlap szerkesztőjének adott válaszában többek között ezt mondta: „... nemzeten kívül nincs művészet... Saját arc nélkül ideális arc sincs; a magunk arculata nélkül csak kifejezéstelen, üres arc lehetséges."

Azt is tudom persze, hogy a magunk arculatának irodalmi vetületét mily vegyes érzelmű és szándékú figyelem kíséri. Ismerem járható és járhatatlan útjaink Szkülláit és Kharübdiszeit. Ám ebből nem következik, hogy eddig még megíratlan sorskérdéseink nem léteznek. Az egyetemesség megnyugtató tudatában provinciánk mindennapi számonkéréseit lebecsülhetjük, de csakis az öncsalás klasszikus példája szerint.

Rien — írta naplójában szegény XVI. Lajos, és épp amikor már nagyon szorult helyzetben volt. A többit tudjuk.

*

A *Csipkerózsika* álmai körül lezajlott vitából hadd iktassak ide — barátaim engedelmével — néhány részletet azokból a megszólalásokból, amelyek azóta is időszerű gondunkhoz méltó hangnemben kerültek nyilvánosságra a marosvásárhelyi Igaz Szó hasábjain. Ezek, tűnődésemmel vitázva, avagy egyetértőleg, a fölvetett kérdéseket árnyaltabb fogalmazásban vették szemügyre. Ezért mindannyiuknak köszönettel tartozom.

Szász János:

„Századunk társadalmi jelenségei között különös tünet a nemzeti lét, mint a társadalmi lét alapvető mozzanatának szervesedése. Ma már világosan fölismerhető, hogy ez természetes következménye annak a világméretű harcnak, amelynek célja a planetáris nemzeti egyenjogúság megteremtése, a nagyhatalmi kiváltságok és előjogok, a nagyhatalmi érdekverseny kiiktatása az emberiség történeti gyakorlatából. Az is egyértelműen világos, hogy a világban tapasztalható növekvő egyenlőtlenségek folyamatának megzabolázásától és visszafordításától valójában az emberiség fönnmaradása függ. Mondjam-e még, hogy ebben a jeles összefüggésben a nemzeti érdek egybeesik az egyetemes emberi érdekkel? Minket most nem az érdekel, hogy napjaink politikai valóságában, vagyis jelenkori történelmünkben korántsem csak a szükségesség fölismeréséből következő törekvések érvényesülnek. Ám ugyancsak figyelemre méltó a nemzeti lét igényének az egyén tudatvilágában megnyilvánuló minden jelensége, mert nyilvánvaló, hogy adottságaink körülményei között a nemzeti önazonosság igénye az elidegenedéstől fenyegetett emberi önazonosság igényével egyenlő. Gáll Ernő pontos kategóriájában, a »sajátosság méltóságában« az ember egyetemes méltósága áttűnő létmeghatározóként, a dolgok értelménél fogva, oszthatatlanul benne van. Már csak azért is fontos ezt hangsúlyozni, mert tudva tudjuk és világszerte tapasztaljuk, hogy a sajátosság méltóságának igénye egyfelől agresszív nacionalizmussá, másfelől piszlicsári provincializmussá is manipulálható. Ám a dolgok manipulálhatósága nem tántoríthatja el az értelmet a dolgok lényegének fölismerésétől.

Kétségtelen tény ugyanis, hogy az ember sajátos és egyetemes méltósága a fasiszta barbárság gépezetének felszámolása után is újabb és újabb támadásoknak van kitéve. Ha a fasizmus részint népirtással, részint az egyén példánnyá süllyesztésével támadt e méltóságra, békésebb és kesztyűsebb társadalmi objektivációk a fogyasztói eljellegtelenedés és a társadalmi egydimenzionalitás kényszerűségeivel kezdik a méltóságot, szükségtelennek és fölöslegesnek ítélve minden nemzeti jelleget… Csoda-e, ha e fönnálló végletes ellentétek szorításában az emberi tudat tiltakozik az ellen, hogy akár fogyasztó, akár éhező példánnyá süllyesszék? Vagyis fölismeri, esetleg csak megsejti, hogy hovatartozásának közösségi tényezői (etnikai, nyelvi, kulturális hagyományokban és jelenvalóságokban megnyilatkozó sajátosságai) oly összemberi tényezőknek hordozói, amelyek alapján jogot formálhat azok szabad érvényesítésére. Mindezzel nem elválasztani kívánja magát a többiektől, hanem éppen fordítva, a másokkal, a mindenkivel való egyenlőségét gyakorolhatja. Az emberi méltóság alapja nem egyéb, mint minden emberi közösség és benne, és általa minden emberi egyed egyenlősége. Sajátosságaink által nem többek vagyunk másoknál, hanem egyáltalán vagyunk."

Szőcs István:

„Valójában azt lehet irodalmunk számlájára felróni, hogy a nemzetiségi sajátosságok kérdését több vonatkozásban *elhanyagolta a jelenben is,* és elhanyagolta az ilyen vonatkozású irodalomtörténeti örökség feldolgozását is. (…)

Legfontosabb, legelső »sajátosságunk« a nyelv. A mi magyar anyanyelvünk. (…)

A mi ragaszkodásunknak anyanyelvünkhöz ma már nyilvánvalóan nincs semmilyen nacionalista színezete. Mi nem azért beszélünk magyarul, nem azért írunk és olvasunk magyarul, hogy ezzel tüntessünk; hogy ezzel hangsúlyozzuk azt, hogy *mi nem más nyelven beszélünk,* hogy mi nem akarunk kimondani és megérteni másfajta szót. (…)

Nem a körülményekből fakadó tehetetlenség folytán, és nem is mások iránti ellenérzésből szeretjük a nyelvünket, hanem önmagáért, emberségből; mert e nyelvet örököltük; mert a történelem ránk bízta! Tehát legfontosabb sajátosságunkhoz, *a nyelvünkhöz való ragaszkodásnak semmiféle »elzárkózó«, izolacionista, betokosodó, görcsös vagy gőgös színezetet tulajdonítani nem lehet. (…)*

Ám nézzünk szembe ezzel a kérdéssel: van-e annak valami haszna, hogy szeretjük és használjuk a saját anyanyelvünket *is*? Nem sokkal inkább elősegítenénk az emberiség haladását, ha elfelednénk a mi privát kis anyanyelvünket? Nagy és nehéz kérdés, sokakat meggyötört már. Hadd jegyezzem csak ide azt, amit Kosztolányi írt erről, aki tudvalevőleg nemcsak a magyarnak, de minden más nyelvnek is szerelmes udvarlója volt. Antoine Meillet francia nyelvésznek, aki a magyar nyelvet »feleslegesnek« deklarálta, nyílt levélben, többek közt, ezeket válaszolja: »Most már végképp látom magam előtt azt az igazán megindító jelenetet, amikor a világ összes kis népei, melyeket anynyit vertek agyba-főbe a sorscsapások és a nagyobb népek, ezeknek valamenynyi tagja, aki annyit szenvedett a többiek mellőzésétől és dölyfétől, aláír egyegy vérszerződést, melynek értelmében mindnyájan egyetlen nyelvet választanak... Előzőleg éppen csak azt a jelentéktelen kérdést kellene elintézni az illetékeseknek, hogy melyik legyen ez a világnyelv. Minthogy ez a megújhodás és az ésszerűség alapján történik, először is az az ötlet kínálkozik, hogy az Európában lélekszám szerint is legnagyobb nyelv legyen ez, vagyis a német... egy franciára több mint két német esik. Nem kétkedem, igen tisztelt tanár úr, hogy Ön, mint jó európai, az európai nyelvegység megteremtése érdekében, már csak a józan ész nevében is, szíves-örömest beleegyeznék ebbe, lemondana anyanyelvéről, s ezen a csodálatos és ujjongó reggelen már németül adna elő, és abban se merek kételkedni, hogy honfitársai, a többi franciák, ismert udvariasságukkal és előzékenységükkel semmiféle gátat se vetnének a német szó ez egységesítő diadala elé, s mindjárt reggelizés közben Goethe nyelvén udvarolnának barátnőiknek, de hirtelen az a baljós sejtelem ébred bennem, hogy az angolok aligha mennének bele ebbe a nemes játékba... Így miután a szegény kis népecskék megegyeznének, a nagy népek nem tudnának egymással megegyezni. (...)

Valóban, akárhányszor tanúi voltunk a történelemben, hogy a kis népek nyelvei ellen felhozott »összemberi« érdekek hangoztatása csakis nagyhatalmi, birodalmi szándékokat hordozott. (...)

A többnyelvűség sem a műveltség, sem a szellemi képességek fejlődése szempontjából nem hátrányos, hanem közismerten előnyös állapot. (...)

Ám vissza kell térnünk az anyanyelv kérdéséhez. A nyelvi egyéniség nem merül ki abban, hogy ahol más nép fiai egy Á hangot ejtenek, ott mi B-t mondunk. Nem az a lényeges, hanem ugyanazt a fogalmat mindég egy másik hangcsoporttal jelöljük: ahelyett, hogy *apa,* annyit mondunk, hogy *víz.* Ennyiből tényleg nincs értelme a nyelvi különállásnak. Azonban minden nyelv egy sajátos szemlélet és egy külön műveltséget őriz. Ha ez nincs jelen a nyelv mögöttes rétegeiben, valóban nincs értelme a különcködésnek. Az anyanyelvhez való ragaszkodás, de ugyanakkor az anyanyelvhez fűződő műveltség tartalmának és szellemének elutasítása — értelmetlenség. Ha anyanyelvünkön »csak világirodalmat« akarunk írni, amelyik mondjuk csak Rilkében meg Ezra Poundban meg Marivaux-ban gondolkodik, ha irodalmunk hagyományaiból kitagadjuk mindazt, ami Bornemiszától Mikszáthig és Adyig »sajátos« öröksége lett, akkor semmi értelme magyarul írni. Akkor az ilyen embernek jobb angolul, franciául, tamilul vagy arabul megszólalnia. Vagy legalábbis eszperantóul. De ha csak azért képes használni valaki íróként a magyar nyelvet, mert más nyelvet lusta volt megtanulni, vagy más nyelvű irodalomban nem tudván érvényesülni — az nem vall tág látóhatárra."

Rácz Győző:

„Úgy érzem, hogy a probléma — elvont tartalma szerint, nem úgy, ahogyan szövegek parodisztikus, blaszfemizáló értelmezése a lényeget eltorzította — elválaszthatatlan mai és jövőbeni sorsunktól. És ebben az összefüggésben bármilyen túlzóan is hangzik, nemcsak a mi sorsunkra gondolok, hanem az emberiség sorsára is, amely minden történelmi tanulság szerint csak úgy maradhat fenn, ha a sajátosság méltóságát — amely, mert az internacionalizmussal nincs ellentétben, nem sért más méltóságokat — a történelmi létben éppúgy, mint a kultúrában faktumként és belátható időn belül megszüntethetetlen realitásként tudomásul veszi. (...)

... Miközben az elszabadított vita kapcsán létrejött galerik újra tapsikoltak az örömtől (»Végre egy szenzációs hajbakapás, mert mucsai provincializmusunkat az európaiság vette védelmébe«), létünk és sorsunk egyik döntő problémája, a sajátosság méltósága is célba vétetett és kompromittáltatott. Fantasztikus veszteség! A sajátosság méltóságának figyelmen kívül hagyásával soha nem vált egy nemzeti irodalom világirodalmi jelentőségűvé és egy nemzet vagy nemzetiség sorsa sem biztonságossá. Bizonyítékul, újabb hosszú világirodalom-történeti névsor helyett... egyetlen, a vita szempontjából döntő jelentőségű művészetfilozófiai implikációkat is tartalmazó marxi gondolatra hívom fel a figyelmet: »Az ember egyéni és nembeli élete nem *különbözőek*, bármennyire úgy van is — és ez szükségszerű —, hogy az egyéni élet létezési módja a nembeli életnek egy inkább *különös* vagy inkább *általános* módja, vagy minél inkább úgy van, hogy a nembeli élet egy inkább *különös* vagy *általános* egyéni élet.

Nembeli *tudatként* igazolja az ember az ő reális *társadalmi életét* és csak valóságos létezését ismétli meg a gondolkodásban, mint ahogy megfordítva a nembeli lét a nembeli tudatban van igazolva és általánosságban mint gondolkodó lény van magáért-valóan.« (K. Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Bp., 1970. 71.)"

Farkas Árpád:

„Ismét terjeng hát többre s jobbra hivatott gondolkodó fejünk felett a fogatlan felleg, melyet mindközönségesen újrakérődzött népi-urbánus vitának nevezünk. Nem látogat meg bennünket túl gyakran, csak úgy öt-tízévenként, mikor már kimajálisoztuk magunkat álgondokkal föllevelezett irodalmi berkeinkben, s hamar fonnyadó babérainkon; gonosz angyalkák lógatják alá lábukat róla, sztaniolba csomagolt cukorkákkal dobálnak bennünket, s mi az alant való torzsalkodásban, egymás szájából vervén ki Szót és Igét, észrevétlenül elhullajtjuk fogalmaink és szavaink értelmező szótári értelmét is, elveszítjük egy népközösségbe való gyökerezés és fellegtépő ágakkal való kapaszkodás, népben, nemzetiségben, anyanyelvben, minden éltető nedvekben való élés és gondolkodás fogalmait — mondom, hogy kik nem szeretik a képes beszédet, azoknak is igazuk legyen... E fojtogatottságban magam is felkönyökölvén, fejem felett a hirtelen idekóválydult fogatlan felleggel, nem hamis és félrevezető pörök továbbszítására támad kedvem, csupán *állásfoglalásra,* felerősítésére annak, amiről tér és idő koordinátáin belül van szó: *»Élet és irodalom páros viszonylatában az életünkről mindenekelőtt.«* Félreérteni ezt, s lelki üdvösségünk képzelt ravatalánál csinnadrattával gyertyákat gyújtogatni — csúnya mulatság ez, kérem."

Deák Tamás:

„... azok a megszorítások, melyekkel dühödt vitacikkében mint magától értetődőkkel él (S. A.) a konkrét nemzetiségi állapotokat ábrázoló műveket követelvén — önmagától is —, hiányoztak a *Csipkerózsikából* és félreérthetővé tették. Itt-ott megszaladt Sütő kitűnő tolla, nyilvánvalóan elsietett következtetéseket vonván le a helyes premisszákból. Mert vitathatatlanul igaz, hogy

»Hely, idő és körülmény marka nyomának valamiképpen az írásművön is ott kell kéklenie, nem csupán a költő nyakán.« Az *írói tapasztalatnak,* mondanám, remélve, hogy a tisztázandók kulcsszavába fogódzom. Mely lehet persze akár szellemi természetű: egy intellektuális szenvedésé. A dilettáns az, aki mellőzni szokta — aki képes rá! — a tapasztalatát; az író nem szokta, nem is tudja, munkájának művészi szükségszerűségétől fosztaná meg magát. Ebből az igazságból azonban korántsem következik, hogy »a konkrét nemzetiségi háttérből kivágott kép példának okáért azokra a világháborús emlékképekre emlékeztet, amelyeken ragasztott fej alatt az ideális huszár törzse és lova hazudja a tökéleteset«. Ugyan, ugyan! Sütő Andrásnak példálózzam-e, hogy *az elvont térben* megvalósuló műalkotás nem holmi neoavantgárd torzszülött — hanem A vihar, a Gulliver, a Faust második része, a nemzeti irodalmak reprezentatív műveinek világa? Az ember tragédiájáé? Mely aligha gyöngébb mű a Bánk bánnál — s tán magyarságában sem alábbvaló!"

Gálfalvi Zsolt:

„Sütő András Korunk-beli esszéje irodalmunk önmagáról alkotott tudatának már jelzett, különösképpen érintett gócát érintette. Irodalmunk és a közösségi, nemzetiségi elkötelezettség problémaköréről fejtett ki néhány gondolatot, mintegy felelős együttgondolkodásra biztatva írót és olvasót. Írásának alapmondanivalóját, a sorait átható, irodalmunknak a nemzetiségi létből és tudatból következő hivatását jelző közösségi gondot és felelősséget a magam részéről csak helyeselni tudom. Az is igaz azonban, hogy példálózgatásai, amelyekkel gondolatmenetét egyes irodalmi jelenségekhez köti, nem mindig eléggé átgondoltak, elég körültekintően megfogalmazottak. Nem tisztázza félreérthetetlenül, hogy a közösségi elkötelezettség mindenekelőtt a művek gondolatiságában és nemcsak tematikájában fejeződik ki; sem azt, hogy a sajátos és az egyetemes a valóságban és a művészetben egyaránt elválaszthatatlan. Ugyanakkor túlzottan summázó jellegük miatt leegyszerűsítve értelmezhetők egyes utalásai, például az avantgárdra, az úgynevezett esszéíró nemzedékre, a műben kétségtelenül önmagát is megvalósító írói alkatra vonatkozóan." (...)

Annak a társadalmilag-történelmileg meghatározott emberi problematikának a kifejezése, amely egy közösséget alkotó emberek életében szükségszerűen és sokféleképpen jelentkezik, a legkevésbé sem gátja az írói mondandó egyetemes érvényének. Ellenkezőleg, irodalmunk éppen azzal lehet a nagyvilág számára érdekes, hogy művészileg megragadja azt a sajátos emberi tapasztalatot, amelyet az itt élő ember szerezhetett és szerezhet századunkban. Ez a tapasztalat, élményanyag természetesen rendkívül sokrétű, összetett: nem szűkíthető le az élet teljességének egyik vagy másik oldalára. Az ábrázolás gondolati-művészi erején múlik az, hogy az emberi élet sajátos viszonylatainak kifejezése mennyire tárja fel a mélyebb összefüggéseket. És ezen múlik az is, hogy a sajátos emberközi viszonyok és tudattartalmak kifejezése a műben mennyire emelkedik a nembeliség szintjére.

Az ember integritásának megőrzése például korunk egyik egyetemes jelentőségű emberi problémája, számos kiemelkedő értékű mű témája a világ minden irodalmában. Ennek a problematikának a tértől és időtől, a helytől és a feltételektől függően különböző konfliktusos vetületei lehetnek. A jellem integritásához tartozik a nemzeti identitáshoz való ragaszkodás is. Íme, egy olyan konfliktushelyzet, amelyet, noha mindenütt sajátos formában jelentkezik, túlzás lenne provinciálisnak minősíteni.

Természetesen minden író azt fogalmazza művekbe, amire egyéni tapasztalatai, alkata, érzékenységének irányulása révén fogékony. *Egy nemzeti vagy nemzetiségi irodalom egészétől azonban joggal várhatjuk el, hogy műveinek összességével közösségének és korának alapvető emberi tartalmait szólaltassa meg. Ez az igény nem szűkíti, ellenkezőleg, tágítani kívánja az irodalom színképét."*

Láng Gusztáv:

„Nem arról volt tehát szó, hogy egy nemzedék — s vele még mások is — elkezdték »Párizst játszani Mucsán«, hanem, hogy bizonyítani próbálták: Mucsán is lehet olyan szinten alkotni, mint Párizsban. Megpróbálták Mucsát (ha ezt a lenéző hangsúlyú helynevet lehet és szabad egyáltalán a szülőföld szinonímájaként használni) a nagyvilág színvonalára emelni. Ehhez azonban természetesen a nagyvilágból is meg kellett egyet-mást ismerniük, benne is otthonossá kellett válniuk. „Párizs az én Bakonyom", írja annak idején Ady Endre, s ebben a kijelentésben nemcsak Párizs-imádat van, hanem „bakonyiság" is; a költő saját hagyományai felől nézi a tőle különbözőt, saját „gyökereit" mélyeszti az idegen földbe. S ebben nincs semmi nevetséges. Nevetséges akkor lett volna, ha szabolcskás gőggel az ellenkezőjét harsogná: „A Bakony az én Párizsom."

Bajor Andor:

„Sütő azt mondja: amikor a cigányprímás ki van terítve a szobában, az ablakban ne legyen tökfilkó. (...) Amikor Sütő megállapítja, hogy irodalmunk az országhoz, és ezen belül a magyar nemzetiséghez tartozik, csak olyan föladatot tölt be, mint a harangozó, aki délben meghúzza a harangot. Egyrészt, mert ez a kötelessége, másrészt, hogy mindenki szerezzen tudomást a valóságos időről...

A harangot nem nyugatnak húzzuk és nem keletnek, hanem mert van idő és van harang.

Ez a hang mindenképpen egybecsendül az idő más jeleivel, sajátosságával szolgálja az egyetemességet. Úgy hiszem, Gáll Ernő ezt a zengést nevezte a sajátosság méltóságának. (...)

Nincs más módunk: vállalnunk kell sajátosságunkat, méltósággal vagy éppen méltóság nélkül, ahogy szemünk színét, arcunkat és testalkatunkat vállaljuk. Egyrészt, mert ha akarjuk, ha nem; ilyenek vagyunk. Másrészt, mert az *általános emberi* önmagában nem létezik, csak a sajátosságon keresztül, *mint annak egyik oldala.* Úgy emlékszem, Lenin írt valami effélét, eredetiséggel tehát nem kérkedhetem.

A vitában — ha jól értettem — Sütő András is így gondolta a sajátost. Amihez azt tehetem hozzá: ha a sajátost nem vállaljuk, akkor nem az egyetemeshez jutunk el, csak a semmihez, önmagunk föladásához."

*

A magam részéről Illyés Gyula szavaival zárom ezt a vitát: „a világirodalomban sosem az kapott helyet, aki világirodalmi helyre pályázott. Ennek epigon a neve. Hanem, aki a maga helyén végezte el a saját idejében rámért munkát úgy, mintha a világirodalom nevében csinálná."

JÓKAI ANNA

Az unokaöcs utazása

(A HUSZONNYOLCAS VILLAMOSSAL A KÖZTEMETŐBE)

KÉT MEGÁLLÓ KÖZÖTT

A felékszerezett hölgy — ahogy az arab cipőjével az ő cipőjét megsúrolja, kecses ívben mindkét lábát oldalra hajtja. Mókusszerű szájmozgása már szinte hallható, tekintetével a nyájasan kopaszodó, kék szemű férfi védelmét keresi.

— Nem olyan fekete az ördög — mondja a nyájas kék szemű, halkan — ők is csak emberek...

— Teli van velük az ország. — A hölgy inkább formálja a szót, semmint suttogja. — Ezeket etetni, erre telik!

— Megtérül — a kék szemű cáfolhatatlanul közli. — Tessék elhinni, a népgazdaságnak ez valahol megtérül.

Az ékszeres hölgy fölrántja a szemöldökét. Nem vitatkozik. Táskáját mindenesetre a hóna alá szorítja, a nyakörvet — mintha önmagát fojtogatná — védi az ujjaival. Ebben a kényelmetlen pózban marad egy darabig. A kövér öregasszony szundít. Ladár vizelési ingere fokozatosan megnyugszik. A tompa nyomás már elviselhetőbb. A gyomra lecsillapszik: valahonnan szellő szalad át, egy ablakot talán mégiscsak kinyitottak. A villamos, mintha vonat lenne, egy új városba ér. Centrum. Centrum Áruház. Aranykerék Étterem. Zöld házak, piros ábrákkal, dagadt, félkör alakú erkélyek. Nyüzsgés. Kocsik, buszok. Általános élénkülés.

ZALKA MÁTÉ TÉR

átszállóhely. A kövér öregasszony felriad.

— Épp a feleút... Már aki a temetőbe tart. Annak épp a fele! — A környezetét gyorsan informálja.

Nagy a gomolygás. Préselődnek a testek. A lilabarna nő a peronra kicsusszan, s Ladár legközelebb már csak a tilosban, a járdasziget és a járda közötti kocsiúton pillantja meg. Hiányos üvegű szemüvegét kapkodva az orrára biggyeszti, hogy legalább utánanézzen. Szép, sudár alak. Nincs elefántlába.

A szőke diáklány — már lentről — pá-pát int, remény nélkül, hogy legalább a „kalandot” befejezze. Ladár föl sem fogja, hogy a búcsúintés neki szól. A szerelvény mozog már. Ladár megemelkedik, hogy messzebbre lásson. Legalább a nő hátát, mielőtt a tömeg benyeli. De erre is késő.

— Úgyis leszáll. Nemsokára, nyilván! — A fekete ruhás, idős asszony élelmes fürgeséggel Ladár mögé csúszik, egy parányit lök rajta, s már ott is ül a helyén. Ladár kihúzódik az ülések közül, a csorba szemüveget lakapja a szeméről, visszadugja a zsebébe. Álldogál. Így a hólyagjának is kényelmesebb, a tolakodás mégis bosszantja. A fekete ruhás idős asszony „berendezkedik". Fonott kosárban palánták, egy reklámtasakban miniásó, minikapa és egy füles műanyag flakon üresen. Vastag nejlonzsákocskában két kiló virágföld.

— Pardon — mondja az ékszeres hölgynek, és a zsákocskát erélyes mozdulattal a lába alá benyomja. A szerszámos tasakot a nyájas, kék szemű férfi két nadrágszára közé tuszkolja.

— A palántákra kegyed vigyáz... Nem szennyez, patyolattiszta! — A palánták a kövér öregasszonynak jutnak.

Az elegáns, ékszerezett hölgy kényszeredetten biccent. A nyájas férfiú készséges:

— Ugyan kérem... Emberi kötelesség!

A kövér nő a sarokban bólogat. A harisnyáját félti, összehúzódik. Az arab odébbcikázik, enyhítésül.

A felékszerezett és a fekete ruhás körülbelül egykorúak. De a kor önmagában keveset számít. Ordító a kettejük különbsége. De Ladár ezt az elhanyagolt, barna bokacipős, fáslis lábú fekete ruhását se szánja. Viszont élénkek, húsosak.

A PALÁNTÁK

Mi lenne, ha levizelném a virágait? A növénynek jót tesz. Erőszakos banya. Az erőszakos banyákat nem szeretem. Azt hiszik, ez a kegyelet, folyton a temetőbe kimászni, a csontokat becézni, van ebben valami állati primitív, s akkor még nem restellik a csontot az élővel azonosítani, „kimegyek Ferihez a temetőbe", mégcsak nem is pontosítva, Feri sírjához, nem, nem, Ferihez egyenesen, és nem borzasztja, hogyha az netán valóban a Feri, akkor szegény Feri fekszik egy koporsóban, kukacok nyüzsögnek rajta — benne, és szegény Feri meg se tud moccanni, ha a Feri *ott van*, akkor ez egy horror, a legkegyetlenebb fantázia által kitermelt rémregény, amibe elsősorban a szerető hozzátartozónak kéne beleőrülnie, szabályosan beleőrülnie, hogy az a másik, az imádott Feri, a pótolhatatlan férj, a példás apa ott rohad, mi meg felülről szólongatjuk a virágillatos világból, és nem tudunk még annyit sem segíteni rajta, hogy legalább oldalt fordítsuk a koporsóban, legalább a szemüregéből kisöpörjük a férgeket... Illúzió, önnyugtatás, nem más... nem a halált, a halál tükörképét győzik csak le. Argil... Ezek, mint *egy az egyben-lakásváltozást* könyvelik el: Feri kiköltözött a temetőbe, Istenkém, egy kicsit szűkös, egy kicsit kiesik, de mégiscsak tapintható hajlék, és a hangsúly a *tapinthatón* van, az ápolhatón, öntözhetőn... Ha én Feri volnék, kitörne a nyavalya, hogy a rég hanyagolt, levedlett hüvelyemmel társalognak, a semmit tűzködik körbe virággal, miközben én — ami a Feriből érvényesen maradt — mindenhol vagyok, csak ott nem, ahol a szórt csontom éppen. Nem kell ehhez misztika feltétlenül. A materialista is megértheti, akkor is, ha csak annyit fog fel, hogy az ember tetteiben, szavaiban, a hagyott emlékekben él tovább. Ez nem világnézet kérdése kizárólag, hanem a szellemi intelligenciáé. De az özvegy mohón captat a Ferijéhez. Visz neki ezt-azt, a kőre csecsebecsét. Nem sokkal különbözik a régi egyiptomiaktól. Pedig milyen sokat tudtak, a régi egyiptomiak! Szilárdan hitték a folytatást. Csak éppen azt nem tudták, hogy a folytatás nem valami zökkenőmentes, pusztán egy lépcsővel feljebb helyezett azonosság, hanem olyan „másság", ahol étel, ital, eszköz, állat, szolga vajmi felesleges... Tulajdonképpen nincs ez ma sem másként. Tombol a sírkultusz. Miért nem lehet ezt megmagyarázni? Értelmesen?

„Szóval, Ali, ki se jössz majd hozzánk... Ott áll majd a sírunk, teli gyommal, letaposva. Ferdén roskad a kereszt. Halottak napján sehol egy árva gyertya... — Anya sápadt, belelendül. „Már megint dramatizálsz! Ha muszáj, rendbehozhatom. De nem ott foglak siratni benneteket. Ha azt siratásnak nevezzük."

„Meg sem siratsz? És ezt így belemondod a pofánkba? — Apa ordít, az ajtót nyitja, a jelenet rémes. — „Mars ki... hálátlan dög, ki a házamból...!"

„Semmit, de semmit nem értetek... Nem siratni kell a holtakat, hanem részben elengedni őket, részben utánuk küldeni... ami fontos nekik. A jót nagy erővel felidézni. Kísérni, de nem beléjük kapaszkodni... Ezt ne nevezzétek leegyszerűsítve siratásnak!"

„Hideg a szíved, fiam. Ahol nem szabadna, ott is az agyadat használod... Infantilis erőlködés."

„Koravén...! Koravén teóriák. Nekünk ez magas..." — Apa megy ki végül a szobából, az ajtót bevágja. — Az elbutult középréteg a te magvas fejtegetéseidet nem képes követni. Persze, az más kérdés, hogy akarja-e egyáltalán..."

„Ali, Ali. Mire jó? A szülőket így gyötörni, feleslegesen?"

— Anya arca csupa maszat. A szempillafesték szétolvadva, fekete karikák a szeme alatt, mintha bunyóból jönne. Ahogy felkaparta, még a füle is véres.

„Nyugodj meg. Az egész csak... utópia. Úgyis ti temettek el engem. Nagyon is valószínű. S sajnos, nem tudom megakadályozni, hogy nemzeti gyászünneppé nyilvánítsátok a jeles napot..."

„Szadista!" — Anya ököllel veri a szekrény falát, a kínainak álcázott váza megugrik a szekrény tetején. — „Ezzel készítesz ki a legjobban... Te szadista."

Nem vagyok szadista. Legalábbis nem szándékosan. De velük nem lehet őszintén beszélni. Nem bírják el. Senki nem bírja el. Erre már gondoltam. Nemrég... Argil azt mondta, ismerjem be. Mégiscsak van bennem szadizmus. Jólesik, ha miattam kétségbeesnek. Argil ebben tévedett. Semmit sem rühellek úgy, mintha szenvedtetek. A világból ki tudnék futni. Akkor inkább a mazochizmus. Ha nem lehet ember valamiféle izmus nélkül. Ámbár a mazochizmus is undorító — még az írmagját is kiirtom... ha észreveszem! Nagyon alattomos. Az önkínzás. És kistestvére, az önsajnálat. Lukács György. Nem vagyok lukácsista, az aztán igazán nem vagyok. Ellenségem se állíthatja. De az tetszett. Amikor megkérdezték tőle, mi a titka. A hosszú életének, egészségének, energiájának. S azt felelte, „sose foglalkoztam a saját lelkemmel", vagy valami ilyet. Persze, ezt kétféleképpen lehet érteni. Egy bizonyos értelmezésben riasztó: valaki, aki a lelkét hanyagolja, de egy másik értelmezésben — s csak abban! — helyes. Nem emésztette föl a nyavalygás a fontosabb dolgokra szánt erőt. Nem nyavalyogni! Gondolkodni! Másokban. Mindenkinek megvan a maga önigazsága. S mindenki azt hiszi, az érvényes egyedül. Tisztelni az önigazságokat, de nem abszolutizálni... piszok nehéz. S mégiscsak kell, igenis kell, hogy bizonyos fokig önmagunkat komolyan vegyük. És megvalósítsuk. Hogy ezt az elkoptatott frázist használjam. Tudniillik csak úgy lesz módunk másokért is tenni, ha előbb kijövünk a gányóból, mi magunk. Ellentmondások. Mindig, megint. Sokszor úgy érzem, egy élet kevés. Bármily hosszú is az az élet. Ami nem valószínű az én esetemben. Talán ez a mazochizmus, ez a jósolgatás. Most elcsíptem. *Sugallat vagy rögeszme* — ez az, ami nincs eldöntve, semmilyen téren... Ha belevizelnék a kosárba, rá erre a tátikára vagy mittom-mire, vagy mintegy véletlenül, letördösném a szárakat, egy-két levelet kicsipkézném, talán az szadizmus, de én ezt nem teszem meg, de hiszen, elveim szerint, már *maga a gondolat* is...

A fekete ruhás, barna cipős asszony környezetét ráérősen leltározza. Kikandikál Ladár felső zsebbe csúsztatott szemüvege.

A SZEMÜVEGESEK
megbízhatóak. Abban a tekintetben, hogy lehet tőlük minimális emberi szívességet kérni. Az intellektuellek már csak udvariasságból is lesegítenek. Elég egy rossz mozdulat! A palánta nagyon kényes. Ámbár ez a fajta a legszívósabb, nem olyan mutatós, meglehet, de az őszi ültetvényezést jobban bírja. És egészen fagypontig kitart. Begónia és büdöske, „peremvirág", hivatalosan, de Tátén ez csak büdöske volt, szinte úgy nőtt, a kerítés tövében, szabadon. Mariska lelkem mindig védte, ha a férje ki akarta irtani, hát örülne most is, ha látná, a sírjuk telis-teli, de nem látja, azt csak a primitív népek gondolják, minimális iskolázottsággal, hogy a halottak bármit is érzékelnek, nem érzékelnek azok semmit, slussz-passz, punktum. Mariska lelkem, neked aztán édes mindegy, de a te Nándidnak is, egy biztos, a zsugát már nem tudja hajnalig verni, nem tudja a betétkönyvet a sublótból kilopni, nem kell, Mariska lelkem, a szép szemedet kisírni miatta... A szemünk, az hasonlított, különben senki se mondta volna, hogy testvérek vagyunk, te gyógyíthatatlan idealista, én már csak józan realista, aztán mégis minden rám maradt, s minimális kímélet nélkül. Nem kötelező negyvenévesen elsorvadni, a sógor is élhetett volna még, tőlem igazán, ötvenkettő nem kor, de nem... Neki kellett kinyiffannia! A legelső alkalommal. Elpucolt két nap alatt. Döncikém legalább harcolt. Döncikémben volt életösztön. Minden hónap végén számolta a napokat. Hogy a nyugdíjfizetési napot még megérje.

> „Minden hónap, Tusikám, nyereség, amit megérek. Minek károsodj?"

Döncikém nagyon akart élni. Szeretett élni. Még akkor is, azokkal a szörnyű csövekkel a hasában. Döncikém bizakodott. Még az utolsó héten is eldanolta, amikor az a sápkóros szobatársa meg akarta téríteni, eldanolta:

> „...se bort, se sört, se cigányt? Meg ne öleld a szép lányt?
> Rá se nézz a nőre...? Hej, tiszteletes jóatyám, akkor kezét
> csókolom, nem kérek belőle..."

Volt benne humor. Optimizmus.

> „Ne strapáld magadat, a te fájós lábaiddal, Tusikám, hogy aztán folyton kikutyagolj a temetőbe... Te csak élvezd az életet, Tusikám, nincs több élet, csak ez az egy, akármilyen, élvezni kell! Vannak bűvészek és művészek, a te urad életművész, Tusikám, meg kell találni mindenben azt a csepp jót, amibe bele lehet kapaszkodni, csak nem lelombozódni! Egyél majd rendesen, ne hagyd a kezedből kifolyni a kis tőkédet, próbáld a kamatokkal beérni, de arra is vigyázz, végleg benn ne maradjon, a végén költsd el az utolsó fillérig, a röhögő örökösöknek egy fityinget se, ők se adnak neked, spórolják a kölykeiknek, direkt szerencse, hogy erre nincs gondunk, soha nem hibáztattalak... És holtomban ne nézz meg, nincs azon mit nézegetni, magadra gondolj kizárólag, mert nekem akkor már úgyis mindegy."

Jó tanácsok. Döncikém tanácsai. Még a ruháit is eladtam. Hogy meg ne bolonduljak, ha a fogasra nézek. Csak a kamatokban tévedett. Annyira Dönci sem volt okos, hogy ezt a mizériát előre lássa. Az a kis pénzecske percről percre értéktelenedik. Az állam hetet vall be. De van az infláció huszonegy is. Hárommal kell beszorozni, mindig, amit mondanak. Mint a háború után... Aztán fel a csillagos égig! Időben ment el az én Döncikém. Akárcsak Mariska lelkem, meg a hóhányó Nándija. Nem mintha kívánkoznék utánuk. Annyira nem lehet ronda az élet, mint a halál. Süt a nap. Még szeptemberben is. És igenis meg kell találni az előrevezető utat. Tátén nagyon jó volt. Ott volt a legjobb. Lánykoromban. Az a hatalmas kert. A virágok. Imádtam a virágaimat. Nem sajnáltam a szomszéd gyereket bottal elveretni. Nem én, amikor a tátikáimat lelopta. Vagy azok a vandál tyúkok. Kővel ütöttem agyon, ahányat eltaláltam. Mindig ott kapirgáltak, a porcsinrózsa körül. Szegény, ártatlan virágok. A gonosz ember utazik rájuk, egyenest. Meg lehet figyelni. Minimális jóérzést nem tanúsítanak. Pedig a közmondás is mondja. Aki a virágot! Tátét el kellett adni. Felzabálta Döncikém betegsége. Ha még soká tart, a maradék is ráment volna. Így meg magától értéktelenedik el. Ha Döncikém nem olyan szívós, Táté még ma is megvan. Kiadtam volna bérbe, felesművelésre. Én csak a virágokkal bíbelődtem volna. De nem lehetett. Vonatozni kétszáz kilométert, és ott ülni Döncikém ágya mellett, ez a kettő nem jön össze. Tömni az orvosokat, ápolónőket pénzzel, narancsot, csokoládéparfét hordani a nyugdíjból... Nem mintha hánytorgatnám. Vagy megbántam volna, így utólag. Az élet a legdrágább kincs! Az a koszos liba, valami segédszemélyzet, megyek be, sose felejtem, ott áll a pedálos szemetesláda mellett, a talpa a pedálon, „meghalt a bácsi..." és már emelkedik is a fedél, a nemesített törpeszegfűmet, tegnapról, a sárkányzölddel, elnyeli... Volt pofája a csokrot kidobni, mit tudnak ezek, részvét az nulla... Ha ez a három sír nem volna, már elvesztettem volna a minimális életkedvemet, régen... De milyen kellemes, pláne ilyen csöndes szeptemberben, kiballagni, hetenként akár kétszer, az időmbe belefér, és lehet tervezgetni, mit ültetek, hova... És a drágáim milyen jól fejlődnek. A talajviszonyok kedvezők. Valóságos kis virágoskert. Eltelik az ember szíve gyönyörűséggel. Különösen rügyfakadáskor, tavasszal. Amikor egy-egy kis zöld hajtás kibújik. Persze törődni kell. A fagy ellen védeni, szakszerűen. A rózsa kezdett tetvesedni, a sprét nem feledtem otthon, csak befújom, négy ág egy tőről... klivlandi frész, sajátos színárnyalat, föl lehet úgy fogni, mint saját kikísérletezést. A törpefenyőt csak októberben hozom ki, nagy földlabdával persze, azt még meg kéne oldani, hogy a három terület ne legyen annyira szétparcellázva, pénzkérdés ez is, de a befektetés megtérül, nem egy halva született ötlet, nagyon is megfontolandó, ha ilyen szépen, dúsan fejlődnek a virágok, meg is lehet őket szedni, hébe-hóba, halottak napján, ünnepeken... Kedvezményes áron, a gyászolóknak. Végül is a sajátom! Döncikém, büszke lennél rám, ha látnál. Nem hagyom magam. Bálint gazda a rádióban hosszú őszt ígér, ki kell minden száraz napot használni, egy kicsit a földet lazítgatni, a kút nincs messze, ebből a szempontból jó helyen vagyok, illetve vannak a drágák, és micsoda egészséges levegő! „Hol tetszett lebarnulni, Tusi néni?" Nem hinnék el. Csak az a tél, az a tél, az a tél... A minimális testmozgás se, tétlenségre kárhoztatva, néhány cserepes kaktusszal egy szobában...

— Tessék. Ide csücsüljön le, édesanyám! — A derűsen kopaszodó férfi felkel, Ladárhoz súrlódik, előkapar egy szánalmas anyókát a tömegből, és két kézzel az ülésre lenyomja. — Én még tudok egy kicsit ácsorogni. Szégyen, gyalázat...

Nem derül ki, mire céloz ezzel. A szánalmas anyó gyengeségét kárhoztatja, vagy a társadalmi lelkiismeretre utal, amely hagyja, hogy egy szinte magatehetetlen tagja létét önképességére bízva, így tartsa fenn, csúszva-mászva, araszolva.

A szánalmas anyó a tömegben lapult, már egy fél megállónyit, bizonyára. A derűs férfiú kétségtelen érdeme, hogy észrevette és onnan kikanalazta. A derűs férfiú a sarokbéli öregasszony elismerő pillantását szerény hunyorgással elhárítja, Ladárhoz még egyszer-kétszer odadörzsölődik, majd tervszerűen, helycserével a másik oldalra átcselezi magát. Őt megállót fél lábon is kibír. Hacsak — s miért ne? — egy hely közben meg nem ürül újra.

A szánalmas anyó, mintha összehajtották volna, ül zsugorodva. Nem mond köszönetet. Számára már nem válik egyedekre a világ. A „szánalmas" jelző nem csupán öregsége miatt jogos. S nem csupán szedett-vedett külseje miatt. Külön-külön az öregség és a szegénység nem oly hatásos. Nyomorog, de legalább fiatal! Vén, de legalább pénze van! A felmentést a tehetetlen részvét alól a szemlélő könnyedén megtalálja. De a kétféle „semmi sincs", így együtt, már nem hagy kibúvót. Hogy az anyó milyen öreg, azt az arckifejezése mutatja. Azzal, hogy már nem fejez ki semmit. Már nem telik néki sem kétségbeesésre, sem haragra. Nem bizonyos, hogy hall, nem bizonyos, hogy lát, s nem bizonyos, hogy egyáltalán törődik-e még mindezzel? A lélek csak hálni jár belé — egyébként másutt kószál, szabad tereken, az elhasznált porhüvelyt hanyagolja. A nyomorról pedig az össze nem illő gönc vall — éppen a „jobb" darabokkal. Semmi sem az övé, amit az anyó magára akasztott-bugyolált, biggyesztett-húzkodott. Nem a saját pénzéből vette, ha még kevésből is, nem rendes eladótól, mégha alkalmiban is. Csupa „kapott" holmi. A bordó kaláptok, közepén a merev filcfarokkal. Szürke halszálkás, igen jó anyagú férfi gyapjúkabát. A strasszal díszített estélyi cipő — és egy első osztályú minőségű és fazonú bőrretikül, szakadt vállakasztóval és rontott zárral. A harisnya harmonikázik, s csak diszkréten lyukas, egy-két helyen. Jószívű adakozók reklámja. A hamis irgalom majommá alázott tárgya. De az anyónak nincs véleménye. Ami van, van. Ül; mint ahogy állt ezidáig.

Ladár megint émelyeg. Szagot érez, pedig az anyónak még szaga sincs. A szag a látvány nyomán, Ladárban támad.

ÁZOTT EGÉRSZAG,

nem testi, nem penetráns, nem kellemetlen. Ugyan... ázott egérszag, miért éppen...? Hiszen sose szagoltam még ázott egeret. Így megöregedni... hát ez az, amit nem szeretnék. Ugyanakkor, mint már kifejtettem, kinek másnak, magam-magamnak, a leghosszabb élet is kevés, hogy mindent tisztázzunk... De földolgozhat-e bármit is az elme, már ilyen állapotban? A nyilvánvaló vegetáció állapotában. Talán mégis akkor kell innen eltakarodni, amikor még önmagával azonos az ember. Amikor, hogy mi történik vele, még érzékeli. Ha fájdalmas is, de így érdekes. Felfedezés. Bátorság kell hozzá: s ez a bátorság nem vész el, csak besűrűsödik, egyetlen forró magba. Tovább lehet vinni. Ha van az a tovább. Persze, nem előírható, hogyan és mikor... Persze, egyelőre el sem tudom képzelni, *a konkrétumban,* milyen is lehet, amikor majd én kerülök sorra. Amikor minden általánossá emelt elmélkedés helyett *én* leszek a tét, egyszerűen... Anya ül a tévé előtt, sopánkodik.

> „Harminchatezer halott! Harminchatezer halott, egyszerre!"
> „Nem az a lényeg. Harminchatezer nem több, mint egyetlenegy. Csak *egy* halállal halt mindegyikük. Anya, nem érted?"
> „A cinizmusod. A részvétlenség."

Úgysem értik. Az ittmaradóknak tűnik csak borzalmasabbnak. De akik átmentek, azoknak édesmindegy: ők egyedül, vagy még harmincötezer-kilencszáz-kilencvenkilenc... legfeljebb a sorsközösség enyhít odaát. S talán áldozati ereje van az „egy-ügyben-tömegességnek". Odaát. Ha pontos lenne ez a szó: odaát.

> „A *mód* az, ami megrettent, anya. Nem a puszta mennyiség. A *módon* borzadozzál! Földrengés, hurrikán, vulkán, szörnyű, de még szörnyűbb a háború, a fajirtás... Amit mi magunk csinálunk mi magunkkal...!"
> „Mi magunk...? Ki? Talán apád vagy én?"
> „Egy bolygón élünk, anya. Ember. Közös gyűjtőnévvel."
> „Nekem ugyan semmi közöm. Terrorista állatokhoz."

Teljesen felesleges beszélni. Csak megzavarom. Apával még rosszabb. Azt hiszi néha, hogy érti, amit mondok, és ilyenkor a modernségével henceg.

> „Ki kell a szentimentalizmust kapcsolni. Túl sokan vagyunk a planétán, igazad van, Ala... Egyszer már volt vízözön, egy egész korszakot elsöpört, hát most majd jön az atom... aki megmarad, azé az új világ. Szükségszerű. No nem most. Majd az ükunokánk unokája... Nem is baj, sokszor azt gondolom, nem is baj, Ala, hogy a nemzetségünknek magva szakad."

A „nemzetségünknek”! A csóró kis Amelik! A vér szava. Amely megkülönböztet rokont és idegent. No nem. Az atomháborúra azért nem szavazok. Szükségszerű — ezt én nem tudom elfogadni. Argil még az öklét is rázta:

„Az is bűnös, aki azt mondja, az atomháború lehetetlen, és az is bűnös, aki azt mondja, minden hiába, ez lesz a vége, úgyis. Kidolgoztam a védekezést, az egész világra kiterjedően: öt percre kéne csak az egész világon, egyszerre minden mozgásnak megállni... Mint a mesétekben. Csipkerózsa. Nem kell száz év, csak öt perc tiltakozás. Ahogy már annyiszor javasoltam. De most le is fektettem, ebbe a kockás füzetbe...”

A kockás füzet tetején matrica: indián fiúcska, tollas harci díszben, szétterpesztett lábbal, nyilával az eget célozza.

„Ez giccs, Argil. Már meg ne haragudj. S az elképzelésed a legjobb esetben is gyermekszínvonal.”

„Hát igen” — Argil vicsorított, a fogíny vadrózsaszínje fenyegetően kivillant. — „Ti aztán nagyon is felnőttetek...”

„Ti feketék éppúgy gyilkoljátok egymást!”

„Nem éppúgy. Jobban. De nem ilyen... eltervelten.”

„Ne veszekedjünk. Legalább mi ketten ne!”

„Ki veszekszik? Csak nem nyugszom bele, barátom...”

Én sem nyugszom bele, Argil. De harminchárom éves vagyok, és füzetkékbe-írogatásra képtelen. Hogy kellőképpen belehülyüljek az életbe, csak azt kéne fegyelmezetten kivárni. Ennek a szánalmas anyónak jó. Úgy fog elmúlni, hogy észre sem veszi. Fantasztikus a kalapja. Az a végződés a kalap tetején. Az öregasszonyok kalapja sosem sima. Szalag, bojt, mütyür. Kell nekik az a kiálló valami, ehhez ragaszkodnak. Radar. Üzen egy titkos adó. Ezt a cipőt nem szabadna hordania. Mamusz. A lábára az való. Drapp mamusz, barna hajtókával. Puha talp... csoszog a két mamusz mellettem... Már Budapesten... Siettem valahova. Nem emlékszem, hova, csak arra, hogy átkozottul siettem. És akkor karonragadott. Belecsimpaszkodott a karomba. Az a bolyongó néni. Hajadonfőtt. Az ősz haja féloldalt az arcába lógott, a hullámcsatok kihullottak. Tél volt. Dermesztő hideg. A néni nem viselt harisnyát. Kék-lila lábán csak a mamusz. Különben elég tisztességes télikabát.

„Kísérjen haza, fiatalember. Az Isten is megáldja, nagyon szépen kérem. Félek, hogy elcsúszom...”

„Hol tetszik lakni?”

„Három sarok” — a néni bizonytalan kézmozdulata. — „Vagy erre, vagy arra...” Már akkor tudtam, hogy ott kéne hagynom. Vagy szólni a „hivatalos közegnek”. De csak hagytam, hogy hurcoljon. Minden kapu alá benézett. A fejét rázta.

„Honnan tetszett jönni?”

Nem felelt. Haragosan cibált, mellékutcából mellékutcába. Mintha én lennék az oka, hogy amit keres, nem találja. Akkor éppen volt órám. Percenként fölrántottam a pulóvert a csuklómon. Valahonnét — már nem tudom, honnan — jóvátehetetlenül elkéstem.

„Milyen ház volt mégis...?”

„Én honnan tudjam, fiatalember? Ha maga se tudja?”

> Mintha órák teltek volna el. Az emberek gyanakodva megálltak, mit akar ettől a szegény öregasszonytól a büdös huligánja... Fogalmam sem volt, hol tudom letenni, értelmetlenül vánszorogtunk innen oda, mégsem voltam képes a kezét kifejteni a karomból, és otthagyni a járdaszélen.
>
> > „Balek vagy, Ala... ez is csak veled történhet..." — Apa röhögése. — „Miért nem vitted a legközelebbi közkórházba, azonnal?"
>
> Baleknek is kell lenni, apa. Minden kornak megvannak a maga balekjai. És minden korosztálynak... Végül is ott kötöttünk ki, a Balassa-klinika portáján. De véletlenül. A néni fölismerte. Onnan szökött el. A portás még le is szidott. Nem láttam az ingén a kórházi pecsétet? Hogy lehet ilyen málé egy felnőtt fiú? A néni bevádolt: én kényszerítettem, tévutakra, szándékosan... Ez a rossz a jócselekedetben. Hogy meg se köszönik. Sőt. De talán éppen ettől jócselekedet. Az ember vigyáz, hogy bele ne keveredjék, de ha mégis belekeveredik, csak úgy ukk-mukk-fukk nem léphet ki belőle. Szánalmas anyóka, légy szíves, ma rám ne számíts. Légy szíves...

— Aki nem akar megöregedni — mondja a kövér öregasszony a sarokban, maga elé, hirtelen indulattal — az idejekorán akassza fel magát!

Az ékszerezett hölgy finom, udvarias félmosollyal, mint szellemességet nyugtázza.

— Minden kornak megvan a maga szépsége — közli a fekete ruhás, barna cipős nő —, erről tanulmányok szólnak. Nem is egy. Ha nem csalódom, ez már a

— PATAKI ISTVÁN TÉR

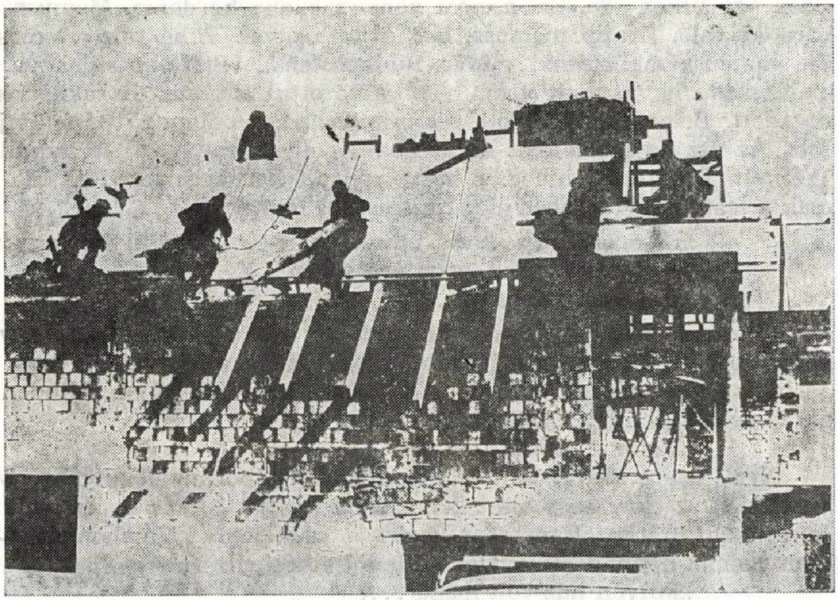

VÁRNAI LÁSZLÓ FOTOGRAFIKÁJA

LEZSÁK SÁNDOR

A Csíki Névtelen jegyzései

(Kódex, Fólium 186—208.)
Domokos Pál Péternek

F/186.

Januárban oly erős förgeteg volt,
hogy sok embereket és számtalan
barmokat ölt. Amely förgeteget
máig a Sakál Förgetegének hívják.

F/187.

Balás Péter kunyhóját a pallos
Menykő megütötte, s benne égett
SZűcs Borbála, egy nyomorult kis
leányka. CSak a csontját találták
meg, s azt temették virágozva el.
Miklós fráter erőst megsiratta.

F/188.

Én, az orgonafújtató fiú, már ismerek minden dallamot. Úgy elszakadnék, mint a boltíves ablakon túl, a fölröppenő fenyőrigó, hangtalanul. Én, az orgonafújtató fiú Isten házában, szent kötelékben élek. Vasárnapos áhitatban zeng a fénylő gyülekezet. Nem vagyok fenyőrigó. Félek.

F/189.

látom, ahogy jön, s teremtődik újra
Hat napot várok, s a hetedik nap reggel
látom, ahogy jön, s teremtődik újra
a kedvem. Avagy ez Tarantula kígyó mérge,
avagy Istentől való ajándok, mint a fű,
a fa, a virág, a teremtett állatok rendje.

F/190.

Kőhordáskor a boka csontom megütőde, s körülte dagada rútul. Tamás testvér istápola. A puha megdagadást orrom tekerő lében füröszté meg, majd lohasztó

flastromot készíte, s azzal kötözte be.
Kicsi bubám lett. Úgy ülök itt, mint
aki tiltott dolgokat les. Nap világánál
nem szoktam másolni rajzó gondolatim.
Most jegyzem az élő képet. A kertben
virágoz mondolafa, zöldül a gyep, zsongó
méhek felhőznek el. A támfalaknál falubeli
népek szorgoskodnak, hangjuk nem ér ide.
Távol a dombon, oldalt, látok egy csokor
johot. Lenn a völgyben a kaputoronyhoz
út kanyarog, és kerülgetve pocsétákat
jődögélnek fejérnépek, a botra akasztott
tarisnyában ételt hoznak. Ellenök fú a szél.
Ruhájok rátapad. SZüvem is megszakad.

F/192.

„Mert tágas az a kapu és széles az
az út, amely a veszedelemre visz,
és sokan vannak, akik azon járnak."
Máté evangéliuma, 7:13. Másoltam én,
az orgonafújtató fiú, mikor májusi
éjszaka van, a templomkertben fák
lobognak, jó eső esik, és jegyzem azt,
hogy nagybeteg a Páter-gvárgyián,
hideg rázza, fulladozva felköhög,
cellájából áramlik a köménymagnak
illata, és leírom, hogy messzeföldről
Diák szállt meg, tördelt száraz híreket,
elmondá, hogy sáskamódra kavarog az
idegen had, bennök semmi kegyesség,
és gondolok most sárkunyhókra, ott
aluszik kicsi madár, álmaiba hír vakít.

F/193.

Mióta beteg a Páter, el nem mozdul
mellőle a Néma barát, ki csak mással
zengőket horkant, de mindenki érti
azt jól. Mától a Páter körüli munkák
nekem is dolgom. Az éjszakába jobban
kell beleharapnom, hogy a magyar könyvecskék
olvasására is legyen időm.
Mostan az Aranyos ház énekit betűzgetem,
mit szerzett Kájoni János. Mindegyik
dal itatódik bennem, ahogy a mező
rejti magába tavaszkor a hótakarót.

F/194.

Az füvek hasznát is értő Perka Bálint
a roskadó kőfalat toldozá meg. Amíg
néki segédkeztem, mesélt a bálványos
emberről is. Másoktól tudom, hogy Perka
a Nagy Hegy mögül menekült társaival,
hol népünk töredéke viseli keresztény
sorsát, s idegen malmok közt kopik
nyelvezetök. Küldtem véle ajándokot,
fából faragott madarat, s kértem erősen,
ez legyen titok. SZóval is megígérte.

F/195.

Ma reggel a Páter magához szólíta,
s én riadtam meg. A Néma barátot
szemével kiküldé, ki nem érti ezt.
Én sem. Hosszú ideig nézett, s látá
bennem a bűn nyomait. CSapott a hideg
verejték, de a félelem számat zárta
erősre. Ekkor csöndesen kéré, hogy
estvéli imáját vessem az Egyházi szent
lapjaira. Úgy mondá ezt, mint
aki megbocsát. Azt felelém, hogy nem
minden szónak tudom helyét, még sokadszor
hallgatnom kell. Hallgassam hát, de
kezdjek hozzá, mert ereje fogyatkozik.
Aztán minden átmenet nélkül Anyámat
említé, kitől beszélni tanoltam, mit
óvni, vigyázni kell. Lassú beszéde hirtelen
megszakadna, s kiküldе. Odakünn hallám,
ahogy a kín újfent megrohamozta. Sokáig
bolyongtam magamban, mintha idegen vidéken
járnék, s nem tudom, kit keresek.

F/196.

A Diák hevítő italt iszik,
s mint vásári bábmozgató,
játszik, ocsmány híreket
úgy mutogat. Kinek képében
mondja, ahhoz hasonlatos.
Beszédimre csak vigyorga,
álnokság hernyózik szája
szögletiben. Menne már el.

F/197.

Íme a Páter-gvárgyián imája, elhangzott
sokadszor, ahogy mostan itt következik:
„Ó, Uram, rettegve szólok Hozzád a halál
árnyékának szomorú völgyéből. Nem a magam

földi léte miatt esedezem, hiszen megváltás lészen, ha kegyesen Magadhoz intesz. Ó, Uram, iszonyú förgeteg tódul és közelít gyámoltalan fejönkre. Árva klastromunk még a békesség és a nyugalom szigete, de az utálatos döghalálnál is sebesebben ragad a hír országunk szörnyű romlásáról. Mértékét nyelv ki nem beszélheti, s megakasztani nincs hatalmunk. A dúsan termő mezők letiportanak, jószágainkat elhajtják, a városok és falvak felégettenek, a kicsiny gyermekek, szántóvetők, öregek, fejérnépek, ifjak és szüzek áldozatul estenek a mohó dühösségének és fegyverének. Ímmár a földön sehol sem tanálunk bátorságos helyet, oltalmazó menedéket, ahol meghúzhatnók árva fejünket. Jaj, mind oda leszünk, szálig nyomorultul elveszünk! Roppant nép kelt föl mi ellenünk, mert Téged dicsérünk Uram, mert más a mi nyelvezetünk, napi szokásaink, és mert szemet vetettek drága földjeinkre. Lám, mennyire kicsi, sőt semmi az ember, ki hajlékot épít a dicséretedre, ez világi életét rendezgeti a maga hasonlatosságára, de őrzeni, védeni nem tud. Valánk mennyire oktalanok, mert a hódító eddig szelíd alakban mutatkozott, s most öltött magára ijesztő ábrázatot. Határainkat, mint háborgó víz borítják el, mindenünkből fosztanak ki, országunkat mételyezik, bennönket leöldösnek. Uram! Mit akarsz, hogy cselekedjem? Mert sok az én fogyatkozásom, nagy az én erőtlenségem. Világosítsd meg sötétben tapogató elmémet, és adj kívánatos erőt, hogy a bátorító szavak oly egyszerűen fakadjanak belőlem, ahogy Te a mezőnek édes füveket adsz és a lombos fának madarakat. Tekints irgalmas szemekkel pusztuló Hazánkra melynek pártfogójául SZűz Anyádat rendelted. Tekints irgalmas szemekkel a Nagy Hegyen túlra, a védelem nélkül támolygó népem töredékére. Mentsd meg országunkat a tévelygéstől és szakadástól, világosítsd meg, indítsd föl a jónak ismeretére és álhatatos követésére. Őrizd meg hatalmas karoddal a békét megrontani szándékozó ellenségektől, Mert Nem A Holtak, Hanem Az Élők Dicsérnek Téged, Uram! Mindenható Atyám, kezedbe ajánlom az én népemet. Tégy vele belátásod szerint! Legyen meg a Te akaratod! Ámen.

F/198.

Ma reggel a faluban jártam,
s énekit hallottam meg. Ó, hajnó,

ó hajnó, szép pirosz hajnakó,
világosz virradtkó! **D***e akkor*
megláta, hogy leskődök rá, s
béfutott a házba. **M***int a madár,*
úgy mondta, hogy ó, hajnó,
ó hajnó, szép pirosz hajnakó,
világosz virradtkó! **M***ost es hallom.*

F/199.

A *Páter-gvárgyián már alig mozdul,*
csak fekszik. **E***ste már kézen fogta*
az Isten, de a hosszú séta után
földi porhüvelyébe visszakísérte.

F/200.

A *bálványos ember meséje miatt*
tíz napig apró fát kell hasítanom,
s vala még egyéb vezeklő dolgok.
A *gyortya fogyása is mutatkozik,*
a maradékot szorgosan gyűjtöm, most
is az füstöl, s marja szemem.

F/201.

K*ilencen maradtunk itt.* **A** *Diákkal elment*
Márton testvér, és Ferenc, a másik
fráter. **M***ondták, új hírekért mennek.*

F/202.

É*gzengés és villámlás volt.* **L***eomlott*
a nagy farakás dübörögve. **F***ölserkentünk,*
szaladoztunk össze, s ott állt előttünk
a Néma barát, ki befelé sírt, s tépte
ruháját. **Í***gy ment el tőlünk a Páter,*
ma éjszaka, Sarlós Boldogasszony napja előtt.

F/203.

A *Páter halála órájakor Nagy András*
pajtája tüzet fogott. **A** *népek azt*
hitték, hogy a rút idegen had támad,
s a kiáltozásra riadtak világba szét.
A*lig tudtuk őket az erdőkből visszaterelni.* **H***árom kunyhó porig égett,*
csak az különös, hogy a barmok nem
szaladoztak el.

F/204.

SZomorú nap volt. A Páter hideg
tetemit ma kisértük utolsó útjára.
Együtt érzett velünk a falu népe,
jöttek messzebb helyekről is,
vártuk, hogy többen. Ebből is látni,
hogy olyan az ország, mint a felkavart
víz, mélyire nem látni el. Temettük
a Pátert a Klastrom kertjébe, az vén
Hársnak lombja alá. Alatta mily sokat
üldögélt, most ott pihene a föltámadásig.

F/205.

Miklós fráter ma arról beszélt, hogy
mi megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek.
Arról is példálózott, hogy idegen ellen
ártalmas az idegen segítség. Beszélni
kívántam Perka Juditról, de nem említém.

F/206.

Álmomban Anyám szólita meg:
Zeng az erdő, zeng! SZólni
akartam. Torkomat ütötte meg.

F/207.

A förtelmes idő közeledik, ezzel a hírrel
bukott be reggel Márton testvér, de hiába
verődtünk köré, szűken sorolta a terjedő
vész látott jeleit, s azt is, hogy ellenök
rugózni kell. Vihar előtti csendesség
terpeszkedik, raktuk a dolgunkat estig,
segítettük a falu népének költözködését.
Egyebünk sincs, mint a hit erejével bizakodni,
a Regula szerinti élet, s a Klastrom falai
védelmében várni a förgeteg elvonulását.
Mások rejtőznek erdők mélyire, tüskés bozótba,
azt mondják, hogy ott bujdokolnak Perkáék is.
A csillagok alatt most hideg nyugodtság, de
szörnyű álmoknak látása nem hagy aludni. Riadok
minden bokorzörgésre, s mint valami hegynek
csúcsáról szédítő mélység, úgy von magához a
mártírok szent élete már. Igazak jutalma e népért
meghalni, értök hitvány magunkat feláldozni.
Adassék ehhez erő már Mindnyájunknak.

F/208.

Itt történik a hír.

BALÁZS JÓZSEF

A látogatás

Az árokszéli ösvény az orgonabokrok alatt egészen a kiskapuig vezetett. A megnyugvás útja volt ez. A mályvával szegélyezett, kissé lejtős gyalogút örök árnyékban várta, hogy rálépjenek azok, akik Ottilia asszonyhoz igyekeztek. Talán a súlyos csend, talán az elhanyagoltságában is különleges kert, a vöröslő aranyalmafák, a valamikor oly nagy gonddal körbenyírt bukszusok, s a kert minden zugában fellelhető tamariszkuszok közelsége nyugtatta meg az embereket; lassú léptekkel, meg-megállva, az áthatolhatatlan orgonasövényt bámulva jutottak el a még a háború előtt ácsolt kiskapuig. Mert azt is tudta mindenki, hogy a kiskaput Ottilia asszony férje — egy bizonyos huszárszázados, a nevére nem emlékezett senki — állította fel, vastag fenyődeszkát használt hozzá, s a négy sarkát kovácsoltvassal erősítette meg. Harminc év is eltelt már a háború óta, a huszárszázados pedig ennyi nyomot hagyott maga után, ezt az utcai kaput, mert itt, Ottilia asszony házában is csak pár hónapig élt. Egyenruháját soha nem vetette le, s miközben a kertet gyeptégláztatta, akkor is fényesre suvickolt csizmában és egy pálcikával a hóna alatt irányította a munkákat, akár egy karmester.

A háború már rég elfelejtődött, s vele együtt a huszárszázados emlékét is elnyelte az idő. Azazhogy mégsem ... S erre Ottilia asszony is véletlenül jött rá. Egy elszólásból. Valaki a férjét említette, a „huszárkapitányt", mert így hívták, s mondott még valamit, amin nevetett a hallgatóság. S azóta ez a megjegyzés befészkelődött a tudatába. S ha kiment a kertből az országútra, ezt visszhangozták az udvarok s a házak. Ezért inkább a kertjében bámészkodott, elnézegette a térdig nőtt gazt, olykor-olykor arra is gondolt, hogy rendbehozatja a kertet, de a gondolat, amilyen gyorsan jött, olyan gyorsan el is illant. Tudta jól, a napszámost nem tudná kifizetni és ellátni, mert olyan idők járnak, hogy még a sánta szomszéd is két liter bort, szalonnát, kenyeret és pénzt kér ... egyetlen napi munkáért. Vágyaiban ilyenkor ott lépkedett mellette a férje, megsimogatta a bukszusokat, megbámulta az aranyalmafákat, majd a nagy diófák alatt leült a vaslábú asztalhoz. Azt még a férje hozta magával Máramarosból, ahová Ottilia asszony a háború óta szüntelenül kívánkozott, de sohasem jutott el. Oh, mennyi sikertelenség, mennyi szerencsétlenség az élet, gondolta ilyenkor, mert az asztal már belesüppedt a földbe, meg is billent már, amióta a huszárszázados elindult a frontra, nem mozdította el senki, de nem is ült mellé még Ottilia asszony sem. De hát ezek az emlékek ritkán gyötörték az asszonyt, a férje szótlan ember volt — bizonyosan szegény is —, szemérmesen hallgatott a múltjáról, Ottilia asszony csak annyit sejtett meg, hogy postáskisasszony lehetett az anyja, valahol Máramarosban, de hogy ki volt az apja, arra a kérdésre sohasem adott választ.

Pár napja történhetett — Ottília asszony időszámítása szerint akkor kezdődött a nyár, éppen azon a napon, hogy lejött a ház bejáratánál a lépcsőkön —, a faluban a legtöbb lépcső az ő verandájához vezetett. A férje igen szűkszavú ember volt, titokzatoskodó is, valójában éppen ezért maradt róla kevés emléke, de amíg leért a kertbe, arra gondolt, hogy miért is ácsolta azt a kiskaput. Miért is foglalkozott vele annyit, mintha azon múlt volna a világ sorsa? Miért is tett rá annyi nehéz vasat és olyan jó zárat, hogy még ma is működik? Bár idegen volt a faluban, néhány családdal igen gyorsan megbarátkozott, s gyakran meghívta őket. S ha már együtt voltak, akkor észrevétlenül kiment a házból és becsukta az utcai kiskaput.

Három család járt hozzájuk: a Réthy meg a Fritzer család, és minden alkalommal eljött Timár Menyhért is, a feleségével. A Réthyek és a Fritzerek már rég elköltöztek a faluból, de Timár Menyhért még itt lakik pár házzal odább. Haragudott is magára, hogy ez eddig nem jutott eszébe. Mert Timárral kellene rendbehozatni a kertet, akit ugyan elég ritkán lát, de most azonnal elmegy hozzá és emlékezteti azokra a régi időkre. Mert Timár Menyhértnek semmije sem volt, se háza, se földje . . . csak éppen a felesége. Valahonnan a Szamoson túlról hozta az asszonyt. Azzal indokolták Timárék meghívását, hogy a férfi tud közülük a legjobban kártyázni. S Timár felesége ott ült mindig kártyázás közben a férje mellett, sohasem jött át a másik szobába, ahol Ottilia asszony Réthynével és Fritzernével a nehéz idők csapásain sajnálkozott.

Ottilia asszony emlékezett rá, hogy egy alkalommal Réthy úr alkudozott Timár Menyhérttel. Tíz négyszögöl szőlő egy órára, mondta Réthy úr, de Timár Menyhért húsz négyszögölt kért és minden eltelt óra után egy papirost, amelyen Réthy úr közölte, hogy a faluhoz tartozó szőlőhegyen, az ő tulajdonában levő birtokon immáron húsz, negyven vagy hatvan négyszögöl Timár Menyhértet illeti meg. És Timár, ez a ravasz paraszt egyre csak gyűjtögette a papírokat. Bizonyos, hogy Fritzer úr is adott valamit Timárnak, no meg elképzelhető, hogy az ő férje is. Talán egy zsebórát, mert jól emlékezett rá, hogy megismerkedésük idején zsebórája volt, aztán egyik napról a másikra eltűnt. Ha most elmegy Timárékhoz, esküdni merne rá, hogy a zsebóra ott lesz valahol a lakásban.

Ottilia asszony tudta, Timárnéval kell beszélnie, emlékeztetni fogja azokra a téli estékre, amikor az asszony órákon át, hol Réthy, hol Fritzer úrral, hol meg . . . igen, az ő férjével is, különvonult a kisszobába . . .

Timár Menyhért az ő házában keresett háromszáz négyszögöl szőlőt. A legnagyobb táblát az egész szőlőhegyen. Erre fogja majd emlékeztetni. Mert kupleráj volt az ő háza, amit ugyan akkoriban is sejtett, de a férje elterelgette a gyanúját, mondván, ők csak szórakoznak, s az asszony azért maradt a férfiak mellett, mert az úriasszonyok között úgysem érezné jól magát.

Ottilia asszonynak nehezére esett már a járás, az árnyékos ösvényen előregörnyedve megállt pihenni, majd a botjával segítve magán, kijutott az országútra, ahol a szállldosó por most az élet, az igazi élet ízére emlékeztette. Pedig az is lehet, hogy megcsalják az érzékei, hiszen saját kertjének a levegőjéhez szokott, s az országúton zajló élet, az aszfalt fölött szállldosó por távolinak és ellenségesnek tűnt, ám most mégis változás, a mozgás jele volt számára, szemben otthoni életének dermedtségével. A nyári naptól átforrósodott aszfalt a hűvös árnyékhoz szokott lábát fokozatosan felmelegítette, s ez újdonságként hatott rá, mintha sohasem érzett volna még hasonlót. A déli órák fülledtségében az országút különös fényeit a túlvilágra való megérkezés látványával azonosította, s ezen pillanatnyi zavaron nem is csodálkozott, hiszen az elmúlt hetek verejtékes reggelei, a felkelések szörnyű izgalma, hogy az ágy fogva tartja, s többé nem tud leszállni róla, a túlvilág újra és újra elképzelt képeivel töltötték fel a képzeletét. Elvonultan élt a férje halála óta, igaz, nem a férje miatt bánkódott, hanem mert úgy alakult körülötte a világ, jobbnak látta visszahúzódni. Hol a házát akarták elvenni, hol meg lakókat próbáltak a nyakára hozni, hol meg a kertjéből szerettek volna egy jókorát kihasítani. S ha nincs Jármy Dénes — a volt szolgabíró fia — akkor talán már mindenéből kiforgatták volna. De Jármy mindenkinek juttatott valamit a régi értékekből, az egymást váltó elöljáróság a lekötelezettje volt, így aztán lassan Ottilia asszony legfontosabb emberévé lett, nemcsak vagyonának a megmentője, de a háború után — a legnagyobb titokban — az ágyát is megosztotta vele.

Újra és újra beszívta a port. A kanyarodó országutat bámulva ellátott egészen a templomig. Így várta Jármy Dénest is. Délutánonként. Délután, délután, motyogta, s emlékezetében megelevenedett Jármy Dénes takaros mozdulata, ahogyan kinyitotta a nehéz vasakkal ácsolt kiskaput. Úgy érezte, az elvadult kert bokrai, a burjánzó gyomok, a földig hajló faágak tüntették el később Jármyt, bár a valóságban — s ezt józanabb pillanataiban nagyon jól tudta Ottilia asszony is — miután visszaszerezte apja házát, a faluhoz tartozó tanyát, odaköltözött. De hát ez Ottilia asszonynak azt jelentette, hogy a férfi eleinte csak elmaradozott, majd elfeledkezett róla.

Botjával belökte Timár Menyhért kapuját, s belépett az udvarra, ahol a frissen permetezett szőlőlugas alatt a földbe süllyesztett téglákon újra erőre kapott. A kellemes árnyék teszi, gondolta, s ahogy az imént az utca pora az életre, az emberekre emlékeztette, most arra gondolt, hogy a meleg levegőt árasztó országutakon folytonos a vándorlás, a nap minden percében történik valami váratlan kaland, és az emberek rohanó együttléte is mennyire izgató... csak hát nagyon messziről jutnak már el hozzá ezek a képek és ezek a hangok, egyre kisebb a tér, amit befoghat, zsugorodnak a tárgyak, foszlanak az emlékek. Lassú, valószínűtlenül hullámzó tüzek égetik és így szűkítik körülötte a világot, üszkösítik az emlékezetre érdemes sorsokat.

Timárné állt előtte, vizes kezével végigsimította a homlokát, csodálkozott. Majd egy hokedlit tett Ottilia asszony mellé, hogy üljön csak rá. Timárné éppen mosott. Nagy pléhteknőben áztatta a ruhákat. Ottilia asszony a botjával segített magán, amíg bizonytalanul leült a fehérre mázolt hokedlire. Timárné várakozó tekintete elárulta, nem hitte volna, hogy Ottilia asszony valaha is meglátogatja őt. Azok a régi dolgok Ottilia asszonynál, most így visszagondolva rá, mintha nem is vele történtek volna meg, s ha valamiképpen mégis szóba kerülne, úgy tesz majd, mint aki semmiről sem tud semmit, mert a faluban kerengő szóbeszédet is sikerült elfojtania, hazugságnak minősített minden pletykát, átkozódott, bár arra a kérdésre, hogy honnan telhetett nekik háromszáz négyszögöl szőlőre, éppen a háború első éveiben, bármennyire is erőlködött, nem tudott meggyőző választ, magyarázatot adni. Egyszer ugyan mondott valamit a szüleiről, hogy a Szamos mellett eladtak egy gyümölcsöst, de hát ő maga vált a legbizonytalanabbá, ha a szüleit szóba hozta. Ottilia asszony emlékeztetett egy régi beszélgetésre, még otthon, a férje állandó vendégeivel, Fritzer és Réthy urakkal, s abból az derült ki, hogy Timárné annak a bizonyos bolond grófnak a törvénytelen lánya, aki a Túr vidékén egy repülő alkalmatossággal ijesztgette a folyóparton ruhát sulykoló asszonyokat. Merthogy annak a grófnak a repülés volt a mániája. Végül is, hogy ki lehetett a bolond gróf, Ottilia asszony már nem tudott utánajárni. Most sem azért jött Timárékhoz. A bottal arasznyi egyenes vonalat húzott lába előtt a homokba, majd rendszerezte a gondolatait. Két dolog miatt jöttem, kezdte volna, ha az asszonyon, aki egyre nyugtalanabbul szorongatta a pléhteknőt, a gyűlölködő pillantás helyett barátságosabb jeleket vett volna észre. De nem, ahogyan telt az idő, az asszony egyre türelmetlenebbül toporgott Ottilia asszony előtt, s alig várta, hogy a váratlan látogató megszólaljon, s ő azonnal — bármit mondjon is — ridegen elutasíthassa. Erre várt Timárné, s ezt Ottilia asszony megérezte. Jobbnak látta tehát, ha vár még, hátha csillapodik Timárné gyűlölete, s előadhatja, amiért jött. Azt a bizonyos két dolgot. Az egyik lenne a kert, bizonyosan. Rendbe kellene tenni a kertet. S a másik ezzel szorosan összefügg... az ő helyzete, hogy reggelente egyre nehezebb a feje, hányinger kerülgeti, s a gyengeség, amitől a legjobban szenved. S ha már meghal, mert pontosan érzi ő ezt, akkor ne maradjon utána ilyen elhagyatott, gazos az a kert. Halála után a kipucolt kert az ő életére emlékeztetné az embereket. Mert nagyon jól tudta ő azt is, hogy a faluban a legmagasabb, ám igen régi épület, a hatalmas kert az ő halála után eltűnik. A házat lebontják, a kertet felszántják, s majd egy idegen fog élni ott, ahol ő most a halálát várja. Nem haragszik, dehogy haragszik ő az idegenre, hiszen az is megöregszik egyszer, s az ő házát is elbontják majd, nyilvánvalóan nem történhet másként. Valahol messze megszülető, majd megerősödő szomorúság öntötte el, ahogyan annak az idegennek a sorsára gondolt, s azokra az esélyekre, amelyek nemigen különböznek majd az övétől, s amelyben egyébként a legnagyobb meglepetést éppen az a felismerése okozta, hogy meghalhat. Jó lenne erről Timárnéval is beszélni, de az előredöntött vállal várakozott, s Ottilia asszony kissé megijedt, hogy ez a Timárné — mint oly sokan a faluban — pocskondiázni fogja a férjét, s ez ellen már nem tehet semmit. Mert hiszen csak Timárné tudhatott arról, csak ő terjeszthette el, ami ma oly sokszor elhangzik a kocsmákban, az alkalmi utcai beszélgetéseken... Hogy a huszárszázados, az ő férje, tehetetlen volt, ha asszonyok ágyába bújt. Éppenséggel nem is azért haragudott Ottilia asszony, hanem amit Timárné találhatott ki, még ha bizonyítani nem is lehet... Egyszóval a forró víz, a gőzölögtetés... Hogy a huszárszázadosnak előbb forró vízbe kellett tartani a micsodáját, ha fehérnép mellé bújt az ágyba. Vagy forró vízbe, vagy gőzölögtetni. „Te is gőzölögtetsz már, mint a huszárkapitány?", kapitányt mondtak, nem századost egyszer a fűszeresnél, amikor az idős eladóval beszélgetett az egyik paraszt, s nem vették észre Ottilia asszonyt. És jókat nevettek. Ottilia asszony nem emlékezett semmilyen forró vízre és semmiféle gőzre, igaz, pár hónapig élt a férjével, rövid, szokatlan és furcsa volt az egész, s máig is hihetetlen, de hát ennyi volt az ő házassága. Lehetséges, hogy Timárné többet tudna erről mondani? Vagy Timárné férje? De hát hogyan is kérdezze meg? Úgy döntött, hogy legjobb lesz elfelejteni. Egyébként hogyan is zaklathatná ezzel a minden pillanatban robbanni készülő Timárnét, amikor elképzelhető az is, hogy férjéről Fritzer úr terjesztette a pletykát, aki Ottilia asszonynak már ismeretségük első percétől ellenszenves volt. A kíváncsiság azért mégiscsak furdalta: harminc évvel az eltűnése után hogyan élhet ilyen makacsul ez az emlék a férjéről? Emlék? Mindenki ezen nevet, a kicsitől a nagyig. És ezt most már nem felejtik el sohasem. Ottilia asszony szégyellte magát, valamilyen kibúvót keresett, hogyan hagyhatná itt az udvart. Timárné is észrevehette a nő zavarát és megkérdezte, hogy nem kér-e egy pohár vizet? Ottilia asszony bólintott, s Timárné otthagyta a teknőt, a kúthoz lépett, majd hirtelen visszafordult Ottilia asszonyhoz, aki éppen az eget kémlelte.

A fülledtség, a mozdulatokat merevítő szorongás feloldódott, az utca felől közelítette meg őket a nyári eső. Sistergett a szőlőleveleken, kattogott a kiszáradt kerítés deszkáján. Ottilia asszony a hokedlit a kút mellé, az eperfa alá állította, majd ráült. Timárné pohara remegett a kezében, de azért ivott a vízből. Az öregnek a víz már a mindene, motyogta, egyébként is, nincs a víznél fontosabb számára, néha egy kis tea, egy kis tej, aztán persze a homoki víz, merthogy annak a legjobb az íze. Annak idején Jármy Dénes olykor-olykor hozott neki egy-egy üveggel, de aztán ahogy elmaradt, vizet sem kapott. A kellemes hűvösség átjárta, felélénkült és a kút iránt kezdett érdeklődni, vajon az alsó betongyűrűkben hagytak-e nagy lyukakat, merthogy azt úgy szokás letenni a mély földbe. Nyolc gyűrű vizünk van, válaszolt erre az asszony, s nem magyarázkodott tovább. Egy-egy esőcsepp átcsúszott az eperfa lombján, de ez nem zavarta Ottilia asszonyt, s most már az sem, hogy hallgatott arról, miért is jött ide. Messzire bámult, s azt a sok félelmet, ami az utóbbi pár héten kínozta, szétmosta a gyors nyári zápor. Timárné is megenyhült kissé, s az országút, ahol az imént áttörte magát botjával, hivogatta. Timárné kérdőn nézett rá, valamiért csak idejött, de tévedésből nyitott be az udvarra, máshová akart ő menni, merthogy minden másnap hoznak neki egy liter tejet, s ma elfelejtették... Timárné persze nem hitte el, de Ottilia asszony a lassan alábbhagyó záporban már behúzta maga mögött a kaput, s a gőzölgő országút szélén megállva várta, hogy elhaladjon előtte egy lovas kocsi.

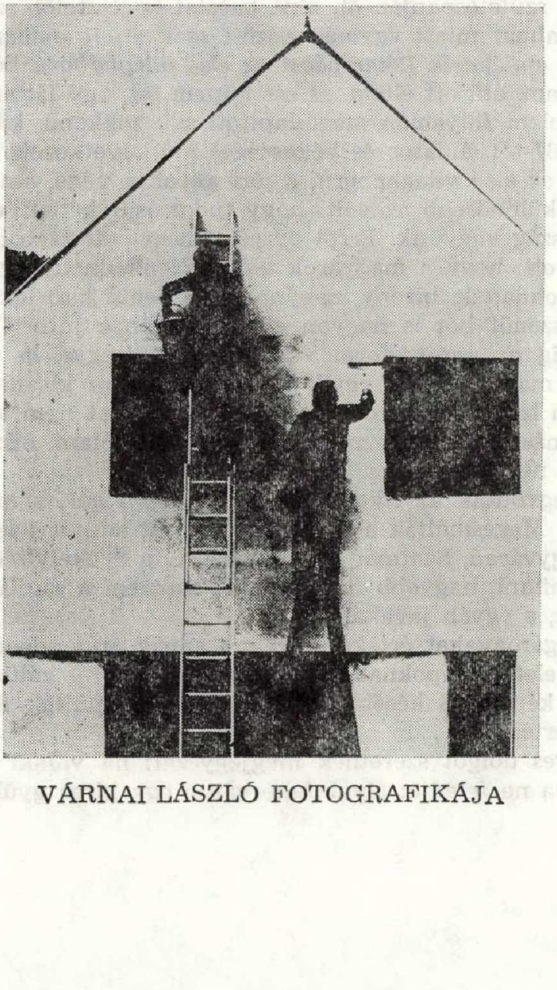

VÁRNAI LÁSZLÓ FOTOGRAFIKÁJA

Domokos Pál Péter köszöntése

Él közöttünk egy ember: Domokos Pál Péter. Nevéről mindenkinek a csángó magyarok sorsa jut eszébe; holott a moldvai kutatásait összefoglaló művei csak egyik szeletét jelentik gazdag életművének.

Írt énekeskönyvet és foglalkozott vallástörténettel; szerkesztett lapot két ízben is, és tanárkodott; volt miniszteri tanácsos és malterhordó munkás; énekkarvezető és börtönlakó; egyforma lelkesedéssel kutatott magyar nyomok után Rómában, Párizsban, Csíksomlyón vagy Kolozsvárott.

Ma is ugyanaz a szellemi erő élteti, mint az 1920-as években, amikor elindult Budapestre tanulni — még tanulni —, mert arra a felismerésre jutott, hogy „olyan nagy bajba került a népem, hogy segíteni rajta csak nagy műveltséggel és sok tudással lehet".

Egy nyugalmasabb korban bizonyára jutott volna ideje arra, hogy megírja emlékiratait. Eddig sajnos nem tehette, de most heteken át, hangszalagra mondta életét. A többórás interjúfolyam egy részletével szeretnénk köszönteni nyolcvanötödik születésnapján őt, akit barátai és tisztelői, szigorú életelvei és jóra való buzgalmai miatt egymás között csak *szent emberként* emlegetnek.

— *Hogyan emlékezik Péter bácsi az első világháború körüli esztendőkre?*

— Én magam, aki ott éltem, és ott nőttem fel, úgy láttam, hogy a magyar életre a történelem folyamán megállapított sok zökkenő, kiemelkedés és aláhullás után, 1867-től, áldásos és békességes idő következett.

Aztán jött az első világháború, s jött annak a vége, s annak az ostorai s csapásai. A legkülönösebb az volt, hogy tudomásul kellett venni, hogy többé nem Magyarország vagyunk. Erről beszélni nem volt szabad, ha a hatóságok tudomására jutott, hogy a magyarok elégedetlenkednek vagy nekik nem tetsző dolgokat mondanak, bizony, nagyon kegyetlenül letörték... Az első időkben még a huszonöt bot is nagyon gyakran szóhoz jutott! Az egyik legelső intézkedés pedig az agrárreform volt. Csík vármegye hatvannégyezer hold erdejét, a csíki magánjavakat egyik napról a másikra kisajátították, de ugyanakkor a naszódi háromszázötvenezer hold magánjavat nem vették el. Ha ezt a két adatot egymás mellé helyezzük, szót sem kell szólani, hisz látható a lényeg magyarázkodás nélkül is.

Később megvonták az iskolák nyilvánossági jogát, s magánoktatási törvényt adtak ki. Megcsinálták a kultúrzónát is, ez annyit jelentett, hogy a határvidékre (Nagyvárad, Szatmár környékére) és a Székelyföldre, ha román tanító elmegy tanítani, nagyobb fizetést kap, csaknem a dupláját a rendes fizetésnek, s földet, s egyéb javakat...

A csíki magánjavakat értékesítették, s annak árát odaadták a görögkatolikus és görögkeleti főpapoknak, hogy „ezzel a pénzzel változtasd meg a Székelyföld külső képét". S később ebből a pénzből épültek föl a *biserică*-k, a templomok, szerteszéjjel...

Egy lényeges dolgot szeretnék megjegyezni: ha valaki ezzel a kérdéssel foglalkozik, soha ne feledje: Gyulafehérváron egy híres gyűlést tartottak, határozatokat hoztak, ezekben benne van, hogy minden népnek teljes egyenlőség jár. Teljes vallásszabadság és ki tudja, még mi... Száz helyen lehet kapni és olvasni. De azonnal utána kell mondani: melyekből soha egyetlen pont sem teljesült. Hiába hoztak határozatokat, mit érnek a határozatok; papírrongyok, ha nincs, aki ellenőrizze a megvalósulásukat. Ígértek mindent. A magyarok annak előtte nem ígértek, az igaz, de a törvényben megmondták, hogy mit adnak, s ennek megfelelően a magyar képviselőházban jelen voltak az országgyűlési képviselők: Iuliu Maniu, Alexandru Vaida-Voievod és mások. A magyar országgyűlés tagjai voltak és számtalanszor kérdőre is vonták a magyar vezetést, a magyar irányítást.

— *A versailles—washingtoni béke óta már eltelt hatvan esztendő, mégis kötelességünk valóban újra és újra végiggondolni a tények és paradoxonok tömegét. Péter bácsi kezdettől fogva, a tudós ember gondosságával próbálta bizonyítani ránk szakadt gondjaink igazságtalanságát. Hallatlan szívóssággal kutatott az erdélyi magyarság ügyei és a moldvai csángók sorsa után. Az 1918 utáni gondok mindenki számára ismerősek, a csángó kérdés ma sem eléggé... Mikor és hogyan találkozott a csángó kérdéssel?*

— Az egész csángó kérdéshez a csíksomlyói tények járultak hozzá. Most visszagondolva is megdöbben az ember azokon. A csíksomlyói pünkösdi búcsú az 1567-es esztendő óta, minden pünkösd szombatján megtörténik. János Zsigmond el akarta fogadtatni a csíki székelységgel a protestantizmust, mert Csík volt az egyedüli megye a történelmi Magyarországon, ahová a protestantizmus nem jutott el. Ők katolikusok a megkereszteltetésük óta a mai napig. Minthogy hadsereggel jött a csíkiak ellen, ők is hadsereggel állottak szembe, és a gyergyóalfalvi István nevű pap vezetésével a Nagyerdőn megütköztek a fejedelem seregével, s elűzték azt. Ezalatt Csíksomlyón az asszonyok, gyermekek és öregek imádkoztak. Tudni vélik, hogy nemcsak a katonák győztek, hanem valami felsőbb segítség is volt ott, de nem is az a lényeg, hogy mit gondolnak... A nyertes sereg a templomba ment, s az ott levőkkel együtt megkerülték a templomot, és attól kezdve minden évben pünkösd szombatján összejönnek.

— *A csíki székelyeken kívül kik jönnek el még erre a búcsúra?*

— Az egész Csík vármegye és a Csíkkal szomszédos szentföldiek, a Maros-Torda megyeiek, s mások. Mikeházáról például a Dobos-kereszt minden évben legelsőnek jön, s megy vissza. Egy teljes hétig gyalog jön, és egy teljes hétig gyalog megy vissza. Minden biztatás és szervezés nélkül indulnak el az emberek! A pünkösdi búcsú a székely tömegeket folyamatosan és újra összehozó esemény, amelyen tíz—tizenkétezer ember is összegyűl; 1949-ben százezren jöttek el...

— *Ha jól tudom, a moldvai csángók is minden esztendőben ott vannak a csíksomlyói búcsún, még akkor is jöttek, amikor országhatár választotta el őket...*

— Ez így is van. De érdemes itt időzni egy keveset. Csíksomlyónak iskolája van a XVII. század óta. A tanulóifjúság minden évben elment a Szépvíz fölötti széphavasi kápolnához, a Szent László kápolnához, s itt várták a moldvai csángókat. Fogadták őket, majd bevezették, s a körmenet zárótagjaként vettek részt a búcsún. 1813-ból ismeretes egy feljegyzés, amelyben arra emlékeznek, hogy az egyik vajda — pontosan nem tudjuk, ki — az 1600-as évek táján, egy havast ajándékozott Csíksomlyó községnek, azért, hogy amikor a csángók jönnek a búcsúba, kapjanak háromnapi ellátást és háromnapi szállást. A havas: Bálványos havasa. Édesanyám nekem azt mondotta volt, hogy „én még főztem a nagykalapú csángóknak" —, s édesanyám mondotta, akkor okvetlenül főzött!

A Bálványos havas fáját a tulajdonos község aztán eladta. Ezért hárommillió aranykoronát kaptak, de úgy tizenkettő—tizenhárom körül az egészet hadikölcsönbe jegyezték, s az utolsó fillérig odalett...

De mégis, az igazi kérdés az, hogy valóban miként jut ide a moldvai csángó csoport ilyen kitartóan és megismétlődően, több száz éven át? Sőt, bizonyos jogokkal, határon átjőve! Lám, az ének, a hit s a ragaszkodás előtt nincs politikai határ. Mert, íme, átjönnek!

Én gyermekként közreműködtem a búcsúkon, harangoztam, énekeltem, vagy csengettem a toronyban, tehát a maga valóságában látom az egészet. Mégis el-elgondolkozom azon, hogy különös okának kell lenni, hogy 1567 óta minden esztendőben *egy célból* itt, Csíksomlyón összegyűlnek az emberek. A moldvaiaknak tehát *megfoghatóan* köze van a csíksomlyói magyarsághoz.

— *Ez a gyermekkori élmény volt, ami Péter bácsit arra indította, hogy tudományosan is foglalkozzék a csángó kérdéssel?*

— 1929-ben, háromévi csíkszeredai fiatal tanári múlt után, kaptam egy írást, minthogy az oklevelem budapesti, és a két ország között nincs reciprocitás, azaz viszonosság, nem taníthatok tovább. Tehát állás nélkül maradtam. Ekkor került a kezembe Bartók Béla könyve: A magyar népdal. Már Pesten láttam az új mozgalom néhány eredményét; tudtam a Wesselényi utcai polgári fiúiskola kórusának hangversenyeiről, amely a Kodály-feldolgozásokat, például a Lengyel László-játékot — már bemutatta. De közelebbről, minthogy én nem a Zeneakadémiára jártam, hanem a matematika—fizika szakra, nem annyira érdeklődtem a szakma iránt. Bartók Béla könyve az első könyv az egész magyar irodalomban, amely a magyar népdalról tudományosan beszél. Szétszedi aprójára, elemzi, s a népdal addig elképzelhetetlenül fontos vizsgálatát végzi. Ennek a könyvnek az első részében, a római számokkal jelölt nyolcadik oldalon az van írva, hogy az egész magyarok lakta területen a népdalgyűjtést Bartók Béla és Kodály Zoltán elvégezte, kivéve a Bakó (Bacău) városa körül levő csángó magyar falvaikba nem jutottak el. Ennyi elég is volt arra, hogy meggondolkoztasson: „íme állás nélkül vagy, és ez a kérdés megoldatlan, így nincs akadálya annak, hogy meg ne próbáld!" El is indultam, be is mentem Moldvába s elkezdtem a munkát. Végigjártam a sok falut, majd többször viszsza is tértem, míg csak alkalmam volt arra.

Az első utam eredményét könyv formájában írtam meg. Visszajőve a gyűjtésből, elmentem Bartók Bélához, Kodály Zoltánhoz és Szabolcsi Bencéhez — íme, ezt az anyagot hoztam. Ekkor Bartók írásba adta, hogy fontos volna, tudományos szempontból a könyv kiadása. De hiába mentem bárkihez, nem érdekelte az erdélyi életet a csángók sorsa. Sem egyház, sem párt, sem más intézmény érdeklődést nem mutatott. Csíkszeredán volt egy nyomdász, Péter Ferenc, aki vállalkozott arra, hogy kiadja a könyvemet. S ki is adta ötszáz példányban. Könyvárusi forgalomba nem került, magam bonyolítottam a terjesztést.

Majláth Gusztáv Károly, Erdély katolikus püspöke kieszközölte, hogy tűrjenek meg az iskolában, vegyenek mégis vissza tanárnak, így 1930 és 33 között Kézdivásárhelyen ugyanazt a munkát próbáltam elvégezni, amit korábban Csíkban. Itt kerültem szorosabb kapcsolatba gróf Mikes Árminékkal. Felesége Bethlen Tímea testvérhúga, épp Budapestre utazott Zaboláról. Őt kértem meg, hogy vigyen el néhány példányt a könyvemből az Akadémiára. A Tudományos Akadémia egy nagyobb összeget utalt ki számomra — messze a könyvek értéke fölött —, így már nem a tanári filléreimből kellett járnom az útjaimat Moldvába. Bizony, ez a váratlanul kapott összeg állított talpra.

Kolozsvárott megjelent könyvem második kiadása, s további útjaimról még két kötet: *Mert akkor az idő napkeletre fordul;* és az *Adalékok Moldva történetéhez.* Az előbbit átadtam Bartóknak, aki a teljes anyagot újra lejegyezte, használva és alkalmazva az én feljegyzéseimet. Az utóbbi pedig két fontos, általam felfedezett anyagot ad közre.

A XVIII. században, amikor Ausztria elfoglalta Moldvát, a hadsereg egyik kapitánya, Otzelovitz, olyan méretű térképet készített Moldva öt megyéjéről, amelyen a házak is fel vannak tüntetve. A kötetet két hatalmas leíró rész egészíti ki, melyben a falvak lakóinak és azok javainak számszerű adatait is jelzi. Ezzel egy időben jelentettem meg Bandulovits Márk marcianopolisi érsek és moldvai püspök jelentését. 1946-ban, Beke Pál nevű magyar titkárával együtt járta be egyházmegyéjét. A jelentés *Codex Bandinus* néven ismeretes. E két anyagot azért tartottam fontosnak lefordítani és megjelentetni, hogy lássa a közönség, hogy nem most kezdődik a moldvai kérdés... Bandulovits jelentésében felsorol 1012 családnevet, felsorolja a Moldvában található községeket, megmondva azok *használt* magyar nevét.

Időközben újra állásomat veszítettem, és elmentem kántornak Gyergyóalfaluba, majd 1936-ban felköltöztem Kolozsvárra. Kiadtam az eddigi három könyvet együtt, kiegészítve az új adataimmal.

— *Milyen munkamódszert választott Péter bácsi a kutatásaihoz? Előre felkészült egy-egy útra tudományosan is, vagy csak az összegezésnél használta fel a már meglevő anyagokat?*

— Amikor a csángó kérdéshez hozzányúltam, semmit sem ismertem az irodalmából. És ez volt a jó! Nem olvastam egyetlen vonatkozó írást sem. hogy ne befolyásoljanak semerre. Én a magam szemével amit látok, s ahogyan látom — úgy tudjam leírni...

Útjaim után, viszont, szinte mással sem foglalkoztam, mint kutatással! Rá kellett jönnöm, hogy ennek hatalmas irodalma van. Megpróbáltam ezt az irodalmat elérni, s amit lehetett, el is olvastam, s tanulmányoztam. Egyre jobban izgatott a kérdés, mert ráébredtem, hogy ez sokkal nagyobb és fontosabb dolog, mint ahogyan az emberek gondolkoznak róla. A csángó kérdés: politikum. Egy ország *titka.* Moldvában, már annak kezdete óta éltek magyarok, s Magyarországról, folyamatosan, újabb és újabb magyar csoportok érkeztek. Tehát a magyarság Moldvában mindig jelen volt. Az állam úgy tekintett rájuk, mintha nem léteznének. Teljesen jogtalanul éltek, *băndlin*nek nevezték őket, s ezer esztendőn keresztül iskolájuk nem volt.

A híres román történészek, például Gheorghe Sincai a könyvében, a Krónikában le sem írta a szót, hogy *csángó.* A statisztikában hiába keresem, mert az első statisztikát Moldvában 1859-ben készítették. Úgy szerepelnek a csángók, mint katolikusok és protestánsok. A későbbi hivatalos statisztikák csak azt mondják, hogy ez az embercsoport nem számítható népcsoportnak, hanem egy öntudat nélküli, maguk sem tudják, hova tartozó rétegnek — akikkel a jövőben, mint valami *néprajzi érdekességgel lehet* majd foglalkozni.

Minthogy nem említik, ebből taktika lett. Most a csángóság politikai tényezőnek számít. Könyvek sorozatát adják ki: az első 1942-ben jelent meg. Itt a csángó katolikusok, mint *ősrégi románok* szerepelnek. Gondolom, a politika ez lehetett: egy nép annyit ér, amennyit a vezetői. Hogy ne érjen semmit, nem engedem, hogy vezetői legyenek. Így nem is volt egyetlen tanító vagy pap — egyetlen embert — Petrás Incze Jánost kivéve, 1813-ban.

Tehát visszatérve a kérdésre, mindent elolvastam, mindent megtanultam. Sőt, felfedeztem olyan könyveket, amelyeket Magyarországon adtak ki, de a magyar közönség nem ismert. Ilyen volt Augner Károly, egy sváb kanonok nagyszerű könyve: *A moldvai magyarok telepedésének történeti vázlata.* Úgy tanultam meg az irodalmat, hogy az összefoglaló könyvemben már tizenhat oldalon csak a forrásokat közlöm... Igaz, én nemcsak a népdalt gyűjtöttem, hanem arra törekedtem, hogy teljes néprajzi adatgyűjtést végezzek.

— *Magyar forrásokon kívül még milyen anyaghoz jutott hozzá Péter bácsi?*

— Több helyen is kutattam Európában, de Rómában találtam a legtöbb anyagot. Megkerestem a papi leveleket, amelyekben rengeteg adatra bukkantam. Olyan adatokra, amelyekről addig a történészek sem beszéltek. Ezek a „rátalálásaim" valóságos felfedezések voltak! Makkai, a híres történész, még csak úgy beszél, hogy valahol és valamikor, amire most már elmondhatjuk, hogy itt és itt, és ekkor és ekkor...

— *A második bécsi döntés után szó esett a bukovinai székelyek hazatelepítéséről. Tudjuk, hogy a háború is közbeszólt, és az első és második földönfutásukat még továbbiak is követték. Megrendülten néztem Sára Sándor most készülő filmjét, amelyben a Bácskában férjüket vesztett asszonyok mesélik, balladásan, szívszorítóan iszonyú sorsukat. Péter bácsi mondja a bevezetőt a filmen, szűkszavúan! Ha lehet, megkérném, mondja el, milyen szerepe volt ebben a hazahozatalban?*

— Valóban szó esett a magyarok hazahozataláról. Ekkor én az erdélyi római katolikus püspökség tanfelügyelője és a tanítói önsegélyező gondnoka voltam. A kolozsvári konzul üzent, hogy menjek be hozzá. Továbbította Teleki Pál és Csáky István akaratát, mely szerint új állásomat a bukaresti nagykövetségen kell elfoglalnom. Azonnal megkerestem Márton Áront, aki azt mondotta, hogy itt nincs mit gondolkodni, menni kell! Feloldott és megadta a működési bizonyítványomat, én pedig elfoglaltam új állásomat. Ezt megelőzően jártam a miniszterelnöknél, aki pontos utasítást adott a leendő feladatomról. Ott volt nála az egyik Zichy, Pap Gábor, s mondják a feladatom: a keleten élő magyarokat haza kell hozni. Diplomaútlevéllel láttak el, ami azt jelentette, hogy oda mehettem, ahová akartam, nem tartóztathatott fel senki.

Hozzáláttam a kérdés földolgozásához: ilyen és ilyen részekre kell felosztani a kérdést, és ilyen és ilyen dolgokat kell megoldani a *tényleges* megoldás előtt. Például szerintem elsődleges feladat lett volna: számba venni az ott élő magyarok minden testi és lelki adatát. Tehát vagyonát éppen úgy, mint szellemi kincseit. Ezek után Magyarországon felépíteni a házaikat, s csak akkor mozdítani el őket. Érkezésükkor minden gazda megkapja a kulcsot a házához, és a telekkönyvi kivonatot a földjéről. Úgy képzeltem, hogy mikor mindez megvan, a nevelésükre alkalmas tanítókat küldünk közéjük, hogy mindazt, amit ezer esztendő alatt elveszítettek, ha kis százalékban is, de kapják vissza. Ma is úgy érzem, hogy fontos és komoly tervet dolgoztam ki számukra...

— *S mi volt az akadálya a terv megvalósításának?*

— Az akadály a katonai vezető volt. Mint tudjuk, minden követségen van egy katonai szem is. Hát itt is volt, s türelmetlenkedett, hogy lassan megy a dolog, s én ne gondolkozzam, hogy mi lesz ezekkel a székelyekkel, hanem hozzám csak haza őket, s ahogy lesz, úgy lesz...

„Ezt én nem csinálom!" — s eljöttem onnan, s csinálták tovább, akik csinálták.

— *Eredetileg is csak a bukovinai székelyek hazatelepítéséről volt szó, vagy ez kiterjedt volna a moldvai csángó magyarokra is?*

— Nem. Arról volt szó, hogy Bukovina öt falujából: Andrásfalva, Józseffalva, Fogadjisten, Istensegíts és Hadikfalva székely lakosságát hozzuk haza, s Moldvából azt, aki jönne.

De ebben már nem vettem részt. Bukaresti állásomat odahagytam, lemondtam a követségi tanácsosi állásomról, és visszatértem Kolozsvárra. Itt két kinevezés is várt rám: Erdély szociális főfelügyelője és a kolozsvári tanítóképző igazgatói állása. A szociális felügyelői állás miniszteri rangot jelentett akkor, én mégis az utóbbit választottam — én ezt tudom, ez a szakmám. Hóman Bálint adta át a kinevezésemet, mondván, hogy: „Boldog vagyok, hogy a munkásságodat valamivel elismerhetem."

A kolozsvári képzőben sok mindent megcsináltunk, ami mintája lehetne és maradhatna a tanítóképzésnek. Többek között létrehívtunk egy énekkart, amelynek vezetésére én hoztam föl Nagy István Csíkszeredáról, és olyan hatalmat adtam neki, én, az igazgató, hogy akkor tartott órát, amikor csak akart, s az ifjúságnak kötelező volt azon megjelenni. A leányképző leányai is jártak énekkarra. Bizony, olyan énekkar született itt, amelyik az elsők között volt az országban. Kodály Zoltán a *Balassi Bálint elfelejtett éneke* című művét a tanítóképző kórusának ajánlotta! Gyönyörű hangversenyeket tartottunk, s annak még ma is híre van!

Egyik alkalommal érkezik egy küldönc az irodámba: Teleki Pál miniszterelnök hívat a polgármesteri hivatalba. Azonnal mentem. Ott volt Bonczos Miklós, a belügyi államtitkár, az egyik Bethlen főispán, a kolozsvári polgármester, és Németh Kálmán, a bukovinai hazajöttek plébánosa. Ő korábban ferences volt, de átment rendes plébániális papnak.

Teleki Pál kérdezett: — A keletről hazahozandó magyarokat hová telepítené?

— Azoknak a helye — válaszoltam — a mai székelység nyugati peremén van. Székelyföldről mentek el, s ezek lennének azok a magasságviszonyok, amelyek megfelelnek az ottaniaknak. Ráadásul még szélesítenék is a székelység sávját Magyarország felé.

— Ha valami ok miatt oda nem lehetne, akkor hová vinné? — ez volt a második kérdése Teleki Pálnak.

— Akkor az ország szívébe — mondtam —, ott építenék nekik házakat, községeket, mert eleget voltak ezek az emberek országszélen.

— Mit szólna hozzá, ha Bácskába vinnénk őket?

— Ez a terv rossz — válaszoltam —, mert ismét határszélre kerülnének, s kezdődne elölről az életük.

Bácskába vitték őket, a dobrovojác, a szerb vitézek házaiba. Három esztendő múlva szólott a pesti rádió, hogy a hazatelepedettek szedjék a holmijukat, és menjenek az ország nyugati határa felé. Mentek is szerencsétlenek, és ott járkáltak. Sokan oda is vesztek, volt, akit elhurcoltak és kivégeztek. Sok bolyongás után Bodor György — aki települési kormánybiztosnak nevezte magát — összefogta az embereket, és az állam hozzájárulásával Tolna megye Völgységi járásába telepítette le őket. Bukovinából tizennégyezer embert hoztak haza. Tizenháromezer-hatszáz katolikust és négyszáz reformátust, s ehhez jött hozzá még egyezer ember Moldvából.

Eszembe jutott egy történet, úgy érzem, szorosan ide tartozik. S ha már a csíksomlyói búcsútól indultunk el, kanyarodjunk is oda vissza.

1949-ben, Márton Áron bérmaútját tartva, azt Gyimesközéplokon fejezte be. Innen indult volna a csíksomlyói búcsúba, de az állam el akarta fogatni. Amikor ezt meghallották a gyimesi csángók, előhoztak egy fehér lovat, s a püspököt arra felültették. A legények megfogták egymást kezét, és a ló körül koszorút alkottak. Igen ám, de tíz emberkoszorú állta a püspököt körül, s így közelébe sem mehetett senki! Nem gondolhatott senki arra, hogy a püspöknek akármit is ártson...

Ezen a búcsún százezer ember jött össze. A következő esztendő pünkösdjére Csíksomlyón hadgyakorlatot rendeztek. Senki sem közelíthette meg a búcsúhelyet... Jegyeket a járművekre nem osztottak, szögekkel szórták föl az utat, hogy mindenkinek menjen el a kedve a búcsújárástól!

BALOGH JÚLIA

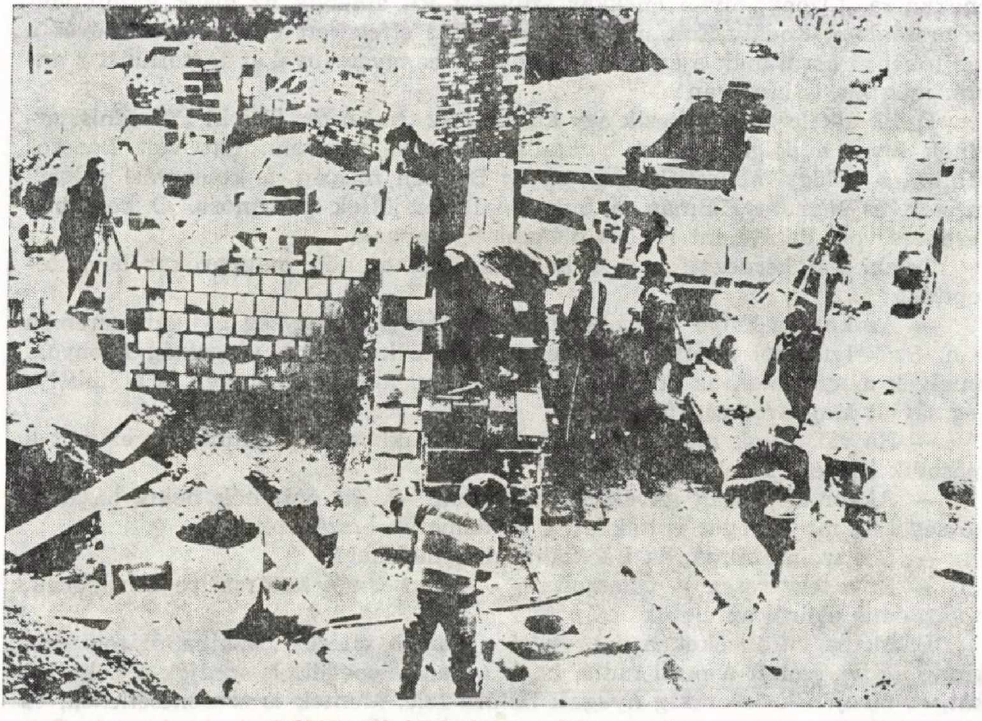

VÁRNAI LÁSZLÓ FOTOGRAFIKÁJA

CSOÓRI SÁNDOR

Nagy László háza

Ahogy közeledett ez a mai nap, ez a szertartással fölérő avatási ünnep, óráról órára szorult össze a torkom. Nem a föladat fojtogatott, nem a baráti felelősség, hogy nekem ilyen kivételes helyen és kivételes pillanatban — család, rokonok, földiek s írótársak gyülekezete előtt — kell beszélnem Nagy Lászlóról, hanem az a másik, az a gyomrot remegtető gyötrelem, hogy ismét be kell vallanom élőszóval a halálát. Ki kell mondanom hangosan újra, hogy· elmúlt, hogy elment, hogy nincs és nem is lesz többé, amit már hat esztendővel ezelőtt, halála reggelén is árulásnak éreztem.

Mi lehet ez a babonás csökönyösség bennem? A szeretet és a hiány illegális daca a hatalomra kerülő halál ellen? Nem tudom, de azt igen, hogy nagyobb szükségem van a titokra, az elhallgatásra, mint a csupasz igazságra. Nagyobb szükségem van arra, hogy Lászlót bármikor odaképzelhessem az eleven világ eseményei közé, mint arra, hogy a Farkasréti temető márványangyalaival sugdolózzam. Hisz a halál távlata egy olyan költő esetében, mint amilyen Nagy László volt, nemcsak a halhatatlanság lehet, nemcsak az időben megkövesedő szobor-jelenlét, hanem az életet újra és újra megihlető sors is.

Akik ismerték őt, tudják, miről beszélek. Nagy László közelében az ember igazabbnak, jobbnak, szabadabbnak érezte magát. A világot feszültebbnek, de kiválasztott, érdemes helynek is. A tűzről ő nemcsak azt gondolta, amit a hétvégi turisták gondolnak, hogy husikát lehet sütni a parazsa fölött, de azt is, hogy a tűz: emberi elem; boldog, boldogtalan, tűnődő, epilepsziás, vagy éppen nagyhatalmi erő, akár a lélekben lakozó hit.

Az életmű árnyékában állók közül már többen is megkérdezték tőlem: művelt költő volt-e Nagy László? Babitsi vagy illyési értelemben nem, de ha a műveltséget a létben való jártasságnak, ítéletnek, ízlésnek, szenvedni tudásnak vagy örömnek nevezzük, akkor feltétlenül az. Mert kit is mondhatunk jó lélekkel művelt költőnek? Szerintem azt, aki az egész létező világot a saját világává át tudja alakítani. Megtalálva benne a kavics helyét, az űrrakétákét és a gyászkoszorúkét. Nagy László ezzel a már messziről fölismerhető képességével a Balassi-, Csokonai-, Vörösmarty-, József Attila- és a Radnóti-rangú költők sorába tartozik. Hiszen ha József Attila az egész emberi világot, sőt az univerzumot is versbe tudta írni a város pereméről, Nagy László ugyanezt cselekedte — hogy a szavakkal is játsszunk — a falu pereméről.

Legtöbb paraszt származású költőnk — Erdélyi Józseftől Simon Istvánig és tovább, el egészen a fiatalokig — egy keretbe foglalható paraszti világ társadalmi, természeti élményeit és lelkiállapotát rögzítette. Juhász és Nagy László szétfeszítette a hagyományos kereteket, s a többszázados paraszti életet a krumpliföldek, az istállólámpák, a csordakutak és a jégverések földi köréből az egyetemes lét költői magasába emelte. A témához való érzéki és tárgyszerű kötődésében Nagy László volt a következetesebb és kristályosabb. Gondoljunk csak az olyan verseire, mint a Rege a tűzről és a jácintról címűre, a Zöld Angyalra, vagy a Búcsúzik a lovacskára. Reymont Parasztokját talán az egész, európai kultúrára hangolt világ ismeri. Sokszor gondoltam rá, hogy a föntebb megemlített mítoszi költemények nem csupán méltó társai lehetnének ennek az elhíresült lengyel regénynek, de a közép-európai parasztság gyors, történelmi letűnése miatt olyan kivételes alkotásai a világirodalomnak, melyekhez hasonló eddig még nemigen született egyetlen nyelven sem, s a kiapadó élmények híján már alig is születhet. Az orosz faluk és rétek felől érkező Jeszenyin maradandó, nagy verseket írt a történelem vasboronája alá sodródó paraszti világról. Másként kifejezve: őszi kikericseket és labodákat tépett, hogy elégikusan elbúcsúzzék tőle és elbúcsúztassa. Nagy László haragoszöld erdőket zúgatott ugyanezért, a Biblia látomásait s a görög sorstragédiák morajlását idézve közben föl.

Talán érdemes itt egy másodpercre megállnunk. A múlt század hatvanas éveiben, a Vadrózsa-pör idején, Kemény Zsigmond egyik népballadánk kapcsán olyan erőteljes, magyar *balladai hangról* ír áradozva Csengery Antalnak, amelyért minden regényét szívesen odaadná. Ez a balladai hang azóta is elég gyakran fölbukkant és fölbukkan egész kultúránkban: költészetünkben, zenénkben, sőt itt-ott még a filmjeinkben is. Úgy gondolom, hogy e mellé a hang mellé — új érték gyanánt — most már egy *mítoszi hangot* is oda kell sorolnunk, elsősorban a Nagy László-i életmű egyik főszólamára támaszkodva.

A hagyományos társadalmakban az otthon fogalma egyértelműen a világ közepét jelentette. Nem a földrajz, hanem a lét értelmében. Akinek nem volt otthona, nemcsak hazátlanul élt, de számkivetve a nemlétben is. Itt, ezen a valamikori paraszti udvaron állva, nem hallgathatom el, hogy Nagy László költészetét ez a világ szívében megépült otthona segítette kifejlődni. A ház már csak ezért se tűnhet el többé látókörünkből. Az utak ettől a háztól vezettek a mezőre, az égbe, a mesékbe, a temetőbe, a Somlóra, a Bakonyba, a hóviharok fehér lakodalmába, tovább a világ országaiba és tengereihez.

Amikor megtudtam, hogy az avatóünnepségen, szinte előhangként, Berek Kati a Mennyegzőt mondja el, valami titkos elégtétel öröme futott át rajtam: hallja csak meg az udvar földje is, hova jutott el róla a botozó fiú; hallja csak meg a Somló, a Ság, hogy az itthon tanult szavakból: a pacsirta, a násznagy, a lótajték, a köszvény, a püspökpalást, és még a többi hatvan- vagy hetvenezer szóból micsoda széttörhetetlen, sosem volt nyelvet ötvözött össze! Hadd ámuljanak a költőn, aki suhanc korában idehaza még csak a feszes lónyakakat tudta átkarolni, de érett férfikorában már ezt írja egyik prózaversében: „Hiszem, beethoveni ölelkezésre alkalmas vagyok magam is!"

Beethoveni ölelkezésre? Sajnos némelyeket épp ezek a titáni mozdulatok riasztanak el tőle. Főként a kifinomult esztéták sokallják benne az erőt, az emelkedett hangot, a barokkos zsúfoltságú romantikát. Persze, ők vagy szellemi elődeik ugyanezt sokallták Vörösmartyban, sőt Adyban is; noha tudniuk kellene, hogy a hegyek nem kavicsokat szülnek, hanem sziklákat. Vajon megszülethetett volna-e a Vén cigány, az Előszó a Zalán futása vagy a Délsziget nélkül? S ugyanígy világra jöhetett volna-e a Mennyegző, a Versben bújdosó, a Balassi lázbeszéde, a Város címere és a többi Nagy László-vers, ha az avultnak ítélt romantika idő alatt a roncstelepre kerül? Persze kétségbe nem esünk még a harapós kedvűektől és a sziszegőktől sem, hiszen a halál csak a rossz költők művét fejezi be. A nagy költőké befejezetlen marad, s azokat végül az egész nemzet szellemében az utódoknak kell befejezniük. És ebben az utómunkában komoly szerep jut még a fanyalgóknak és a becsmérlőknek is: a tagadásukkal segítenek. Éppen ezért nem ártana, ha tárgyszerűen tudnának fanyalogni és azon gondolkodnának el kicsit: hogyan is alakulhatott ki az a Nagy László-i lávázó, fölfokozott, de mégis gyémántkemény stílus, amelyet ők a XX. század vége felé már-már korszerűtlennek tartanak. Emlékezniük kéne arra, hogy az ötvenes évek eleji politika

— politikai vaskorszakunk — az ember teljes kisajátítására törekedett. Nem véletlen tehát, ha először a nyelvet vette el tőle: a tájékozódás, a gondolatcsere, az ítélkezés eszközét; a nyelvet, amely az egyéni és a társadalmi szabadság első számú feltétele. A fiatal Juhász Ferenc, Nagy László, Szécsi Margit ez ellen az elkopárító diktatúra ellen lázadt föl akkortájt. A szürke és megcsonkított nyelv helyébe egy gazdag, mámoros és villámfényes nyelvet teremtettek. Nyelvi forradalmunk nélkül minden egészen másként történt volna irodalmunkban, s történne most is. De mivel egy újfajta nyelv csak ott alakulhat ki, ahol újfajta erkölcs hatol bele a valóságba, Nagy László a nyelv iránti felelősséggel egy időben erkölcsi felelősséget is vállalt. Szinte egy egész irodalom összetorlódott erkölcsi gondját, észrevétlenül és bizonyos értelemben kényszerből is. Művét ha a kelleténél jobban megkeményítette is a fegyelem, hitelességét makulátlanul megőrizte. Nagy László legszebb és legizgalmasabb kalandja épp a hűsége volt. Egy roppant nehéz korban — a szellemi és erkölcsi romlás évtizedeiben — meg tudott maradni igaz embernek és igaz költőnek. Volt-e közülünk valaki nagyobb kalandok hőse?

Az a ház, amely két olyan költő szülőháza s otthona, mint Nagy László és Ágh István, már önmagában is tisztelnivaló hely a hazában. De mindazért a „jó hírért, névért és szép tisztességért", amelyet a belőle kiszakadók már eddig kivívtak maguknak a magyar irodalomban, legyen ez a ház, ez a Nagy László-emlékház, Magyarország tisztelnivaló és féltett ereklyéje.

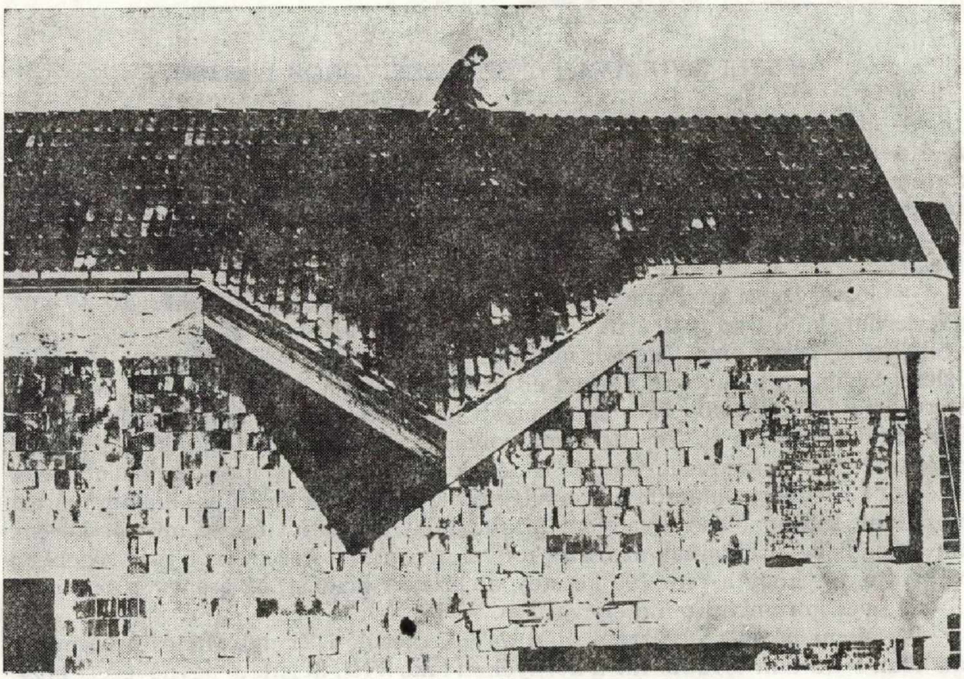

VÁRNAI LÁSZLÓ FOTOGRAFIKÁJA

Szegedi tudósportrék

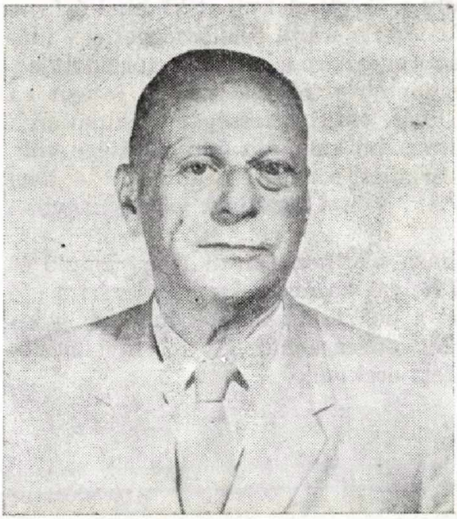

„Oktatni és kutatni szerettem mindig”

MÉREI GYULÁVAL BESZÉLGET VÖRÖS LÁSZLÓ

— *Mérei Gyula professzornak, akadémikusnak nagyon sok tanítványa van; az ő nevükben is, de minden magyar tudományszerető ember nevében is nagy szeretettel és tisztelettel köszöntöm 75. születésnapja alkalmából. A 75. születésnapig azonban az évek számát tekintve is hosszú volt az út, s kezdjük talán beszélgetésünket az indulásnál, a szülői háznál, a családi környezetnél, az ifjúkori éveknél.*

— Józsefvárosi kispolgári családból származom, édesapám kiskereskedő volt, tűt, cérnát, kötött-szövött árut árusított egyedül. 1919-ben, az úgynevezett spanyol járványban — most influenzának hívják — meghalt. Édesanyám vezette az üzletet egymaga tovább, és közben ellátta a háztartást is. 1921-ben férjhez ment Mérei Dezsőhöz, aki adoptált, és aki olyan jó volt, mintha az édesapám lett volna. Bár jóval korábban is szerettem már olvasni, ő volt az, aki megértően tovább buzdított erre a szenvedélyemre. Tanévek végén mindig megjutalmazott jeles bizonyítványomért valamiféle könyvigényem kielégítésével. Egy alkalommal azt mondtam, kitűnő bizonyítványom jutalmaként Gárdonyi összes műveit kérem, amit meg is vett. Jókainak az összes művei már megvoltak, mert ő már régebben megvette, úgyhogy a régi 100 kötetes, az eredeti kiadást, az aranygerincűt már 11—13 éves koromban mind elolvastam.

Az elemi iskolák elvégzése után a VIII. kerületi Zrínyi Miklós reálgimnáziumban tanultam tovább. Ide a környéken lakó VIII. kerületi, úgynevezett belső józsefvárosi kispolgári és proletár rétegekből származó gyerekek jártak. Az iskola igazgatója Lengyel Miklós volt, Benedek Elek veje. Liberális gondolkodású, nagyon tisztességes ember, akinek többek között azt is köszönhettem, hogy zsidó származásom ellenére bekerülhettem az egyetemre. Ebben annak a szerencsés körülménynek is szerepe volt, hogy érettségi biztosunk Eckhardt Sándor professzor volt, a francia tanszék vezetője a Pázmány Péter Tudományegyetemen, aki talán a magyar irodalomból elmondott feleletem alapján megkedvelhetett, mert Péterfy Jenő véleményét szó szerint idéztem Kemény Zsigmond regényeiről.

Lengyel Miklósnak, az iskola igazgatójának és Eckhardt Sándor professzornak köszönhetem, hogy bejuthattam az egyetemre. Lengyel Miklós Lukinich Imre professzornak, a Kelet-európai Történeti Tanszék vezetőjének barátja volt, és megkérte, hogy figyeljen oda rám a felvételi kérvények elbírálásakor. Eckhardt Sándor tanár úr pedig minden felkérés nélkül megnézte a névsort, látta a nevemet és szólt, hogy vegyenek föl. Így kerültem be a Pázmány Péter Tudományegyetemre történelem—latin—francia szakos hallgatónak.

— *Mérei elvtárs számos írásában szeretettel és tisztelettel szólt arról, hogy már egyetemista korában és később is milyen sokat köszönhetett Szekfű Gyulának, a tudósnak és az embernek egyaránt. Milyen volt a „Szekfű-jelenség", mi volt a varázsa, hogy később is, máig tartóan — bár világnézetileg elváltak az útjaik — mindig olyan meleg hangon emlékezik rá?*

— Talán azzal kezdeném, hogy ameddig a történettudományban és az életben eljutottam, azt mind Szekfű Gyulának köszönhetem. De előbb talán arról beszélnék, amit kérdeztél: milyen volt mint „jelenség". Erről szólva minden tudathasadástól mentesen ketté kell választani a dolgot. Szekfű Gyula mint tanár, amíg tanítványa le nem doktorált nála, majdnem ridegen szigorú, kemény és maximalista volt. Egykori Eötvös-kollégistaként majdnem túllicitált az Eötvös-kollégistákon maximalizmus terén. Szemináriumain egyik hétről a másikra úgy 750—1000 oldal olvasnivalót adott föl és közömbösen hagyta, milyen nyelven íródott az anyag. Azután rendkívül szellemesen és változatosan kérdezett, úgyhogy mi, a szemináriumnak már eleve általa kiselejtezett, megmaradt tagjai mindig azzal az érzéssel távoztunk, hogy semmit sem tudunk, mit sem értettünk meg a megbeszélt anyag lényegéből. Sose tudtuk kiszámítani, hogy mit fog kérdezni a szemináriumokon, még kevésbé a kollokviumokon, szigorlatokon. Annyi előnye azonban volt annak, aki szemináriumra járt hozzá, hogy a négyórás heti fő kollégiumból kollokvium nélkül beírta a jelest. Tehát mi hatórányi jeles osztályzatot kaptunk ugyan a kettő helyett, de legalább heti 12 órányi előadás és szeminárium anyagát dolgoztuk fel a szigorú követelmények miatt. Talán illusztrációként elmondom, hogy Széchenyi naplóiból egy-egy kötet volt a szemináriumi olvasnivaló egyik hétről a másikra, vagy Eötvösnek A XIX. század uralkodó eszméi . . . c. teljes műve a másik alkalommal. Azt sem lehetett tudni, hogy mit fog kérdezni a szigorlaton. Más professzorok előírták, kifüggesztették a kötelező olvasmányok jegyzékét. Szekfűnél ilyesmi nem volt: ott vannak a Hóman—Szekfű kötetei és az azokban hasznosított irodalom. Annak alapján kérdezett. Ha a szigorlatozó tudott felelni a feladott kérdésre, megkérdezte, ki és mit írt a témáról és mi a szigorlatozó véleménye, melyik tanulmány megállapításaival ért egyet és miért?

Aki nála akart tovább dolgozni, azt megkérdezte, csupán szakdolgozatot akar-e írni, vagy doktori értekezéssé szeretné továbbfejleszteni a szakdolgozatot. Tőlem is megkérdezte. Amikor kijelentettem, hogy doktori értekezést szeretnék készíteni, két témát ajánlott fel. Az egyik a 19. század első felében Magyarországon járt külföldi utazók rólunk készített írásainak feldolgozása lett volna; ezt nevezte a könnyebben megoldható feladatnak. A másik „A magyar politikai pártprogramok 1867—1914" című lehetne. Ez a nehezebb — mondotta —, neki viszont sürgősen szüksége is volna erre, mert a 7. kötetet akkor írta.

Ezt a témát választottam, de amikor megkérdeztem, hogyan kezdjek hozzá, mindössze azt mondta, hogy van a Politikai Magyarország c. négykötetes munka, ami nem jó ugyan, de hát más ilyen jellegű mű nincs, és létezik Balla Antal Magyarország története c. kötete. Ha ő tudná — mondotta —, hol lehet megtalálni a pártprogramokat, amelyekre vonatkozó útbaigazítás az említett művekben nincs, már régen megkereste volna. Hát éppen ez lenne az én feladatom. További eligazítást nem adott a majdan doktori értekezéssé továbbfejlesztett szakdolgozathoz. A harmad és negyed év közti nyáron és év közben is ültem a Széchényi Könyvtárban, vagy az akkori Fővárosi Könyvtárban (a mai Szabó Ervin Könyvtárban) és folyóiratokat, hírlapokat és röpiratokat olvastam. Közben, bár 28—30 órányi előadás, szeminárium volt az indexemben, csak annyi órára jártam, amennyi a tandíjmentességhez szükséges volt, és ami külön is érdekelt. Harmadéves koromban Szekfű és Hajnal tanár urak óráin, szemináriumain, első- és másodévesként Heinlein, Mályusz, Tóth Zoltán professzorok előadásain, Mályusz Elemér szemináriumain mindig ott voltam.

Visszatérve a dolgozathoz: a harmad év és a negyed év között, a nyár végére összegyűlt az anyag, és akkor Szekfű tanár úrnak jelentettem, hogy elkészültem az anyaggyűjtéssel. Megnézte és nagyon csodálkozott, milyen nagy tömegű anyag halmozódott fel. Először csak élőszóban, illetve egy cédulán köszönte meg, majd fölhasználta a Hóman—Szekfű: Magyar történet 7. kötetében, ahol még mint készülő doktori értekezésemből merített forrásanyagra hivatkozott. A további kiadásokban pedig már 1934-ben megjelent doktori értekezésként utalt immár mint tanítványa munkájára. Büszke volt minden olyan tanítványára, akinek későbbi doktori értekezéssé érlelt anyaggyűjtését — így Ember Győzőét, Kónyi Máriáét, Ravasz Borbáláét — felhasználta a 6. kötethez, az enyémet pedig a hetedikhez.

Az egyetemen ilyennek bizonyult Szekfű Gyula. Még a doktori szigorlaton is nagyon keményen bánt a jelölttel. Csak azután tegezte le — ha férfi volt a ledoktorált tanítvány —, de mire ledoktoráltam, addigra már elintézte a bécsi kutató ösztöndíjat, ami a gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történeti Kutató Intézet égisze alatt végzendő kutatási lehetőséget biztosította. Ez az intézet a Collegium Hungaricummal egy épületben, a Mária Terézia-féle gárdapalotában, a Museum strasse 7. alatt volt, külön igazgatóval, teljesen elkülönített költségvetéssel, és csak történészek számára állt rendelkezésre. 1934 őszén hárman mentünk ki, Sinkovics István — ma ny. egyetemi tanár —, a sajnálatosan korán elhunyt ifj. Szentpéteri Imre és én.

Akkoriban úgy volt, hogy nem csupán az idegen nyelvi tanszékek birtokosai küldték ki legjobb végzett tanítványaikat a megfelelő országba ösztöndíjasként, hanem a történészprofesszorok is, ha úgy vélték, hogy egyesekből esetleg kutató lehet. Annak előbb ösztöndíjat szereztek előbb Bécsbe, majd Párizsba, utána Londonba, hogy megtanulják a nyelvet és megismerjék a népet, az embereket. Ezt Szekfű szigorúan a lelkünkre kötötte, mondván: nem az a feladat, hogy reggeltől estig csak a levéltárban üljünk, mert arra vén korunkig még többször lehet alkalmunk, hanem amellett ismerkedjünk meg az élettel, az emberekkel és persze alaposan tanuljuk meg a nyelvet.

A bécsi ösztöndíjas idő letelte után Szekfű tanár úr kieszközölt egyévi belföldi fél kutató ösztöndíjat, a másik felet Sinkovics István kapta. Amikor a belföldi ösztöndíj is lejárt, utána én is állás nélkül maradtam 1938-ig. Magántanításból éltem, ám Szekfű Gyula ezzel nem érte be, hanem ezentúl is támogatott. Erre két bizonyság is van. Az egyik az, hogy a Hóman—Szekfű—Kerényi szerkesztette 3 kötetes Egyetemes Történet kéziratait — ez nem a mára jellemző csupán — a szerzők akkor is kínosan-keservesen adták a kiadónak; a határidő pedig már nagyon sürgetett. Szekfű tanár úr abból a célból fogadtatott föl engem a Révai kiadó vállalattal, aminek Lantos Kálmán (az antikvárius fia) volt az igazgatója, hogy én legyek az, aki volt tanáraimat noszogatom, hogy adjanak már kéziratot és segítsem munkájukat abban, amire kérnek. Váczy Péter, az Országos Levéltár munkatársa, a kora középkori résznek a szerzője megadott témákra bibliográfiákat kért; Hajnal István professzor úr, volt tanárom azt kérte, olvassam el kéziratrészleteit és mondjam el véleményemet, észrevételeimet, mint első olvasója. Ezen a réven sokat tanultam, viszont roppant kínos volt, hogy a saját volt tanárom nyakára kellett járnom hetenként kéziratért. Mindig kaptam 10—15 oldalnyit. A harmadik szerző ifj. Iványi-Grünwald Béla, a festőnek a fia volt, szintén az Országos Levéltár tudományos tisztviselője. Ő írta meg az új- és legújabb kor történetét egészen a francia forradalommal lezárva. Ő kérte a legtöbb segítséget. Megkért arra, hogy írjam meg a skandináv államok történetét, míg Dér Józsefet arra kérte meg, hogy ő Délkelet-Európa országainak történetét írja meg. Mind Dér professzor, mind pedig én a külföldi szakirodalom alapján elkészítettünk egy-egy szöveget, Iványi-Grünwald alaposan lerövidítve és saját stílusában átírta, segítségünket a kötet végén meg is köszönte.

Ez nem csupán amiatt volt jelentős segítség, mert a sok olvasás révén sok újat tanulhattam, hanem amiatt is, mert Lantos Kálmán havi háromszáz pengőt fizetett — ami órási pénz volt akkor — arra az időre, amíg a kéziratok végre elkészültek, hozzávetőlegesen fél évre. Ekkorra már folyamatban volt a Révai kislexikonának, a kis vaskos, kisnyolcadrét formájú lexikonnak a szerkesztése, amelynek Varjú Elemér volt a főszerkesztője, akinek a szoros határidő miatt segítségre volt szüksége. Ekkor — feltevésem szerint — Szekfű tanár úr ajánlására Lantos Kálmán fölajánlotta, hogy havi 400 pengőt fizet, ha bekapcsolódom a lexikon munkálataiba. A lexikonnak négy vagy öt hónapon belül nyomdakésznek kellett lennie. Nem volt kötött munkaidőm. Lantost nem érdekelte, mikor dolgozom, még a magántanítás továbbfolytatását is megengedte. Így sűrűn előfordult, hogy éjjel tizenkettőkor, egykor még mindig bent voltam a kiadóvállalatnál, mert napközben más dolgom is volt. Varjú Elemér bizalmába fogadott és rám bízta M-től Zs-ig a címszavak szerkesztését. Erről a munkáról nem kívánok beszélni. Sokkal érdekesebb, hogy óriási előnyöm származott belőle, mert ekkor ismerkedtem meg mint szócikkíróval Erdei Ferenccel, Radnóti Miklóssal, aki az Újhold című kötetének dedikált példányát ajándékozta nekem, továbbá Pikler Blankával és más baloldali emberekkel. Akik máshonnan kiszorultak, ott dolgoztak, szócikkenként sordíjat kaptak. De Lantos Kálmánnak előbb nevelője, ekkor már titkára Braun Róbert polgári radikális szociográfus volt, aki 1918-ban Jászi Oszkár mellett dolgozott (akinek köszönhetem is, hogy felkeltette az érdeklődésemet a polgári radikalizmus iránt). Az ő segítségével rábeszéltük Lantos Kálmánt, hogy ne azt fizesse ki sordíjként, ami megjelenik, hanem amennyit a szerzők átadtak a szerkesztőnek. Ők így nem jártak rosszul, és ezért nagyon hálásak voltak. Viszont én meg azért voltam roppant hálás a sorsomnak, hogy ilyen emberekkel ismerkedhettem meg. Csak egy pár nevet említettem, ennél jóval több baloldali, demokratikus gondolkodású szócikkíróval ismerkedtem meg.

Ezt követően, 1936-tól 1938 februárjáig, amíg Szekfű tanár úr — a részleteket nem mesélem el, milyen módon és milyen kapcsolatok révén — be nem juttatott a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara könyvtárába és archívumába, a magánórák adásán kívül semmilyen keresetem nem volt. Ültem az Országos Levéltárban és kutattam. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara akkoriban a jól fizető intézmények közé tartozott. Itt dolgoztam addig, amíg 1942-ben meg nem szüntették. Közben 1940 őszén munkaszolgálatos voltam. 1941-ben a kamara honvédelmi mentesítési megbízottja segítségével nem kellett bevonulnom, de 1942-től 1945-ig egyvégtében munkaszolgálatot kellett teljesítenem. 1944-ben ki is vittek majdnem Kolomeáig. Onnan jöttünk vissza a Király-hágón és Kárpátukrajnán át Kassáig. Margittán adták át századunkat a németeknek, akik Kópházáig szállítottak vasúti vagonokon. Ott szabadítottak föl a szovjet csapatok 1945. március 31-én. A század egészséges tagjait osztrák koncentrációs táborba deportálták. Engem nem deportáltak, mert flekktífuszban voltam, a lábamban trombózis volt és szívelégtelenség is tetézte mindezt.

Így alakult a sorsom 1945-ig. De — jó okkal — ismét Szekfű tanár úrról szólnék. Mialatt munkaszolgálatos voltam, ő üldözött volt, és 1944. március 19-e után nem adhatott elő az egyetemen, hiszen a Népszava 1941. karácsonyi számában megjelent s a Magyar Nemzet számára írt cikkei miatt, továbbá mivel a lap főmunkatársa volt, az SS kereste, nyomozott utána. Kolostorról kolostorra, egyik barátjától a másikig bujdosott feleségével együtt, ahogy ezt Keresztury Dezső a Szekfű-emlékünnepség alkalmából el is mondta. Ennek ellenére a gettóban — a Wesselényi u. 6. sz. házban — bujdosása idején is felkereste a családomat és letett 500 pengőt az asztalra, mondván, hogy neki erre úgy sincs szüksége. Felesége egy kiló lisztet és egy kiló cukrot adott, hogy használják egészséggel, és ha hazajövök, értesítsük őket.

Hát — mint már említettem — véletlenül hazakerültem. Mikor értesítést küldtem Szekfű tanár úrnak, hogy megvagyok, ő nem volt jó állapotban, mert nagyon megviselte a bujdosás, mégis rögtön eljött hozzám és azt mondotta — mert említett betegségeim miatt ágyban feküdtem —, mihelyt lábra állok, szedjem össze az okmányaimat és adjam be magántanári habilitációs kérvényemet, mert három jelöltje volt, hármunkat akar habilitálni egyszerre, de sorrendben elsőként engem. Ami meg is történt, 1945-ben habilitált, 1946-ban ezt jóváhagyták, és azóta adok elő egyetemen.

— *Szekfű Gyula neve folyton visszatért ebben a több évtizedet magában foglaló életútelmondásban. Nem is akartam közbekérdezni, annyira egységes volt személye révén az eseménysor. Szekfű Gyuláról nagyon sok fontosat, hasznosat és emberközelbe hozót hallottunk itt. Más professzorai, egyetemi oktatói közül kikre gondol, emlékszik ma is szeretettel és hálával?*

— Nagy tisztelettel és szeretettel emlékszem Mályusz Elemér professzorra, aki nagyon rossz előadó volt ugyan, de kimagasló tehetség, és pontosan olyan maximalista, mint Szekfű. Ő elsőéves koromtól tanított. Tőle tanultam meg tulajdonképpen, hogyan is kell történettel foglalkozni, a történetet látni, Szekfű tanár úr ezt továbbfejlesztette még magasabb követelményekkel, de Mályusz Elemér professzor úrnak nagyon hálás vagyok azért.

Nagyon sokat tanultam Hajnal István professzortól, aki Erdei Ferenccel már akkor kapcsolatban volt és szociológiai, pontosabban a társadalomszerkezet-történet, az emberek mindennapi élete oldaláról közelítette meg a múltat. Ez a szemléletmód egyébként áthatotta egyetemestörténet-kötetét. Hálás vagyok Hornyánszky Gyula professzor úrnak is, mert — latin szakos lévén — tőle kértem szakdolgozattémát. Ő „Cicero törvényszéki beszédei tömeglélektani szempontból" címmel jelölte meg a szakdolgozati feladatot. Azért vagyok neki hálás, mert a témából következően el kellett olvasnom a század eleji francia szociológusokat, hogy mégis tudjam, mi a tömegpszichológia. Hornyánszky professzor halálát követően Vári Rezső professzor úr foglalkozott velem. Egyik szakszemináriumán feladatként megbízott a Csengeri János-féle Vergilius Aeneis-fordítás bírálatával. Elégedettsége jeleként az eredeti szöveget erősen lerövidített formában lefordíttatta velem németre, amit ő azután „megnémetesített". Ezt követően eljuttatta a Philologische Wochenschrift c. folyóirathoz, ahol megjelent. Úgyhogy még 20-21 éves sem voltam, amikor külföldön publikációm jelent meg, ami két okból is roppant nagy dolog volt számomra: egyrészt fiatalságom miatt, másrészt amiatt, mert akkor már elkötelezetten történésznek tudtam, éreztem magam, és — bocsánat a talán illetlen megfogalmazásért — csupán mellékfoglalkozásként űztem a latint és a franciát.

— *Mérei elvtársnak a harmincas években két fő kutatási területe volt, és ami a legérdekesebb, mind a kettő a maga idejében teljesen úttörő jellegű vállalkozás volt a magyar történettudományban. Az egyik — ahogy erről már szó volt — egyetemi doktori értekezése 1934-ben jelent meg Magyar politikai pártprogramok 1867—1914 címmel (azóta átdolgozva és kibővítve a Magyar politikai pártok programjai 1867—1918 címmel 1971-ben újból megjelent, és nélkülözhetetlen, alapvető munka lett; de A magyar októberi forradalom és a polgári pártok c. könyve is ennek a sorozatnak fontos része lett 1969-ben). A politikai pártprogramok ilyen feltérképezése a 30-as évek első felében nemcsak új, hanem korszerű kezdeményezés is volt. Azt már hallottuk, hogy a témát Szekfű professzor úr javasolta. Kérdésem az lenne, hogy Mérei elvtárs azután megkedvelte-e ezt a tárgykört, amit látszólag kívülről ajánlottak?*

— Már elmondottam, hogy milyen saját szükségletéből kiindulva javasolta ezt a témát és hogyan nem adott semmilyen útbaigazítást, tehát nekem kellett megkeresnem, hogy mi hol van. Ez óriási élményt és izgalmat jelentett. Az, hogy melyik pártnak melyik volt a lapja, azután milyen folyóiratokat kell átnéznem, mely röpiratokat érdemes hasznosítani. Egyébként a röpiratanyagot — tudomásom szerint — ma sem aknázták ki még eléggé. A Szabó Ervin Könyvtárban ott van Ballagi Géza gyűjteménye, csodálatos röpiratanyag, legnagyobb része dualizmus korabeli, és — tudtommal — nem használták még föl vagy nem eléggé. Akkor nekem ehhez nem volt elég időm, pedig jó lett volna, mert akkor a pártprogramokat elemző disszertáció megállapításai is jobban elmélyíthetők lettek volna. Így csak egy-egy konkrét kérdéssel kapcsolatban néztem néhányat. Ha akkor egy-egy törvényjavaslat előkészítését és minisztériumi, majd illetékes parlamenti bizottsági, parlamenti vitáját is megnéztem volna, akkor számos programnak az elemzését sokkal elmélyültebben készíthettem volna el, még akkori szemmel nézve is, de hát erre nem volt idő az egyetemi évek alatt. Mindenesetre beleszerettem a témába. Az 1969-ben megjelent kötet születésének eme vonzódáson kívül volt egy konkrét oka is. Az 1918-as forradalom 50 éves jubileuma alkalmából fölkértek, tartsak előadást az Akadémia ülésszakán az 1918. évben működő polgári pártokról. Ezt megtartottam, és azután továbbfejlesztve a szöveget könyv formájában megjelentettem. Függelékében benne van valamennyi pártprogram, sőt egyes politikusoknak — így pl. Jászinak és másoknak — a nyilatkozatai is napvilágot láttak, hogy érthetőbbé tegyék és megmagyarázzák a pártok erőviszonyait, állásfoglalását és általában a politikai élet mozgását 1919. március 21-éig.

— A másik fő téma: a magyar gazdaságfejlődés kutatása 1790—1848 között, amelynek eredményei előbb tanulmányokban, később könyvekben láttak napvilágot, a Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848 (Bp., 1948) és a Magyar iparfejlődés 1790—1848 (Bp., 1951) című kötetekben. A kívülálló óvatosan teszi fel a kérdéseket: volt része Szekfűnek is a témaválasztásban? Vagy fontosabb az az életrajzi mozzanat, amiről már szintén szó esett, hogy 1938—1942 között — kényszerűségből ugyan, mert tanári állást nem kapott — a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara volt Mérei elvtárs munkahelye, és ez kedvező terep volt az ilyen típusú kutatásokhoz? Netán valami más ok volt a legfontosabb ösztönző a témaválasztásban?

— A sok összetevőből álló kérdésre megpróbálok külön-külön válaszolni. Elsőként talán arra, hogy a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarában megismerkedhettem a szabadkőműves, polgári radikális gondolkodású Varró István osztályvezetővel, Székely Artúrral, aki 1945 után a kamara főtitkára lett és az MSZDP gazdasági bizottságának tagja, aki szintén rokonszenvezett a polgári radikalizmussal. A könyvtár vezetője és helyettese, 1945 után egy ideig még vezetője, akinek utóda lettem — a polgári radikálisokkal rokonszenvező —, Szabó Ervin tanítványai voltak. Egyébként a könyvtár alapítója még az I. világháború előtt Szabó Ervin volt. Az említettek ismertettek meg az egykori Polgári Radikális Párt még élő és 1918-ban magas állami funkciót betöltő tagjával, Gönczi Jenővel, Rácz Gyulával és a kamarának az ellenforradalom alatt eltávolított főtitkárával, a szabadkőműves, polgári radikális Vágó Józseffel. Ösztönzésükre írtam meg Polgári radikalizmus Magyarországon 1900—1919 című, 1947-ben megjelent kötetemet, amelynek függelékében közöltem a párt két programját is. Ilyen ösztönzést nyert kutatásom a Kereskedelmi és Iparkamarától.

A gazdaságtörténet vonatkozásában Szekfű tanár úrnak csak jóval korábban és csupán közvetett része volt a témaválasztásban. Közvetett azáltal, hogy ha Bécsbe küldik az embert kutatói ösztöndíjjal, ott aligha foglalkozhat a magyar belpolitikai életnek olyan jellegű vonatkozásaival, mint a pártprogramok. Ehelyett olyasmivel kell foglalkozni, ami a bécsi levéltárak anyagából kiásható. Így azután már eleve, amikor Szekfű tanár úr fölszólított, hogy jelöljek meg Bécsben megfelelő ösztöndíjtémát, akkor ott kutathatót kellett megadnom. Tekintettel arra, hogy Eckhart Ferenc professzor — Szekfűnek jó barátja — még az 1920-as években kötetet jelentetett meg A bécsi udvar gazdaságpolitikája Mária Terézia korában címmel, és Domanovszky tanítványai ezt a kutatást folytatták II. József korára vonatkozólag, logikusnak tűnt, hogy folytassam a vizsgálódást, de most már 1790-től 1848-ig. Amikor kijutottam Bécsbe és beültem a levéltárba s megnéztem az anyagot, akkor viszonylag hamar rájöttem, hogy az óriási anyagot egy év alatt nem tudom földolgozni. Így azután az intézet igazgatójának, Angyal Dávid professzor úrnak az engedélyével — akinek szintén nagyon hálás vagyok — leszűkítettem a témát „A bécsi kormány vámpolitikája Magyarországon” témakörre. Ezt 1815-ig föl is dolgoztam, és a Bécsi Magyar Történeti Intézet következő évi Évkönyvében (1936) meg is jelent. Mire eljöttem Bécsből, a kéziratot már készen ott hagytam. Az Évkönyv hivatalos lektora Eckhart Ferenc professzor volt, akit a felszabadulásig személyesen nem ismertem. Ő mondotta Szekfű tanár úrnak, mikor megtudta, hogy Szekfű-tanítvány vagyok, hogy büszke lehet rám, mert a dolgozat nagyon jó. Így került sor közlésére. Ilyen előzmények után amikor hazajöttem, és úgyis állás nélkül lévén, igazán ráértem a levéltárban ülni, az iparpolitikán továbblépve kutattam most már az Országos Levéltárban és a Fővárosi Levéltárban a magyar ipar történetét.

A kérdés másik részére válaszolva: 1946-tól mint magántanár előadtam a pesti egyetemen. Akkoriban a magántanárok előadásaira majdnem szívesebben jártak a hallgatók, mint a rendes tanárokéra, mert ott mindig valami új kutatási eredményt kaptak. Én se adhattam alább. Nekiálltam és gyűjtöttem az anyagot. Minthogy a Domanovszky-tanítványok a 18. század végéig kutatták a magyar mezőgazdaság történetét, a 19. századra vonatkozólag még nem, elhatároztam, hogy folytatom a kutatást ebben a tárgykörben. Ahogy a kutatással előrehaladtam, azon melegében tovább is adtam előadás formájában az egyetemen, és mire 1947-re elértem a kutatások bizonyos szintjéig, könyvet írtam az anyagra épített előadás-sorozat alapján. Az 1948. évi centenáriumi esztendő jó alkalom volt a megjelentetésre és arra, hogy a kötetet Szekfű Gyula 65. születésnapjára megemlékezésül neki ajánlhassam. Az iparfejlődésre vonatkozó kutatásokat még tovább kellett folytatnom, mert annyi volt az anyag, hogy a gyűjtést és a szöveg elkészítését csak 1949—50-re tudtam befejezni. Ezért jelent meg 1951-ben.

— *Azt hiszem, joggal feltételezem, hogy ez a gazdaságtörténeti megalapozás megkönnyítette aztán a marxizmus megismerését és elfogadását. Valóban így történt-e, s egyáltalán mikor és hogyan ismerkedett meg a marxizmussal?*

— A kettő között ilyen összefüggés nincs, de van egy másik. 1945 óta párttag vagyok, 1948 óta pártoktatóként működtem az I. kerületi pártbizottság keretében, munkásokat, dolgozókat tanítottunk este. Olyan szemináriumvezetőkkel dolgoztam együtt, mint Hajdu Tibor vagy Borsányi György, akik akkor még — ha jól emlékszem — gimnazisták voltak. Én is szemináriumvezetéssel kezdtem, de egy év múlva az I. kerület elméleti tanácsának vezetőjévé tettek, vagyis az összes esti szemináriumnak én voltam az ellenőre és irányítója. Ezzel kapcsolatban kötelességemnek tartottam, hogy a marxizmust megismerjem. Szerencsémre — a pártközpont Központi Előadói Irodája munkaközösségének tagjaként — megismerkedtem Czóbel Ernővel, aki a Szikránál a klasszikusok — Marx, Engels, Lenin — művei magyar fordításainak a gondozója volt. Birtokában volt a Marx—Engels Gesamtausgabe, a MEGA, ő szívesen kölcsönadta a köteteket és azokat olvasgattam, éppúgy, ahogyan az ő révén sikerült Leninnek A kapitalizmus fejlődése Oroszországban német nyelvű szövegével megismerkednem. Egy 1950-ben megjelent tanulmányomban már használtam is ezt a művet.

Fokozatosan, lassan, apránként ismerkedtem meg a marxizmussal, hiszen lehetetlen Marx, Engels, Lenin műveit egyik napról a másikra megismerni. Éveken át, máig tartóan ismerkedem a marxizmussal, mert még mindig nem csak arról van szó, hogy ha változó körülmények között újra olvassa az ember a klasszikusokat, akkor mindig lát valami újat, hanem van olyan művük is, nem is kevés, amit még nem olvasott és azzal is meg kell ismerkedni. Tehát fokozatosan, folyamatosan, a pártoktató munkámmal kapcsolatban ismerkedtem meg a marxizmus—leninizmussal, és próbáltam a lényeget megérteni és nem a betűt rágva alkalmazni a kutatómunkában már 1950-ben, 1951-ben megjelent írásaimban.

— *Most már a felszabadulás után tartunk az életrajzban. Ahogy arról szó esett, 1946-tól magántanár a budapesti egyetemen. Emellett — úgy tudom — fontos szerepe volt a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem könyvtárának a létrehozásában, sőt a Levéltári Központ életre hívásában, valamint az első levéltári törvény létrejöttében is. 1949-től előadó a szegedi egyetemen, 1951-től ugyanitt tanszékvezetője a Magyar Történeti Tanszéknek. Önként és szíve-*

sen jött Szegedre, vagy felsőbb utasításra? Milyen volt akkor a szegedi bölcsészkaron az oktatás, vagy még tágabbra véve a kört, az egyetemi élet?

— Ez a kérdés is összetett. Emiatt kénytelen vagyok több részre bontva válaszolni. Az általad fölsorakoztatott tények, időpontok helytállók. Annyit kell kiegészítésként hozzátennem, hogy miközben magántanárként Budapesten, majd 1949-től Szegeden előadtam, közben 1948-ban megszüntették a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarát, engem az Országos Levéltárba helyeztek el önálló tudományos kutató, irányító munkakörben címmel, de megbízást kaptam arra, hogy mint a kamarai könyvtár akkor már egyedüli vezetője szervezzem meg a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemnek — amelyet új épületbe kellett vinni, mert a Szerb utcai épület szűknek és alkalmatlannak is bizonyult — a könyvtárát, amelynek bázisa a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 70 ezer kötetes könyvtára volt. Ebbe kellett beleolvasztani a Kelemen Móric által valaha vezetett Racionalizálási Bizottság könyvtárát, és Heller Farkas professzornak, aki akkor már nem élt, műegyetemi közgazdasági tanszéki könyvtárát. Ez volt a feladat. Azonkívül meg kellett szervezni a státusokat, költségvetést csinálni és épületet kellett szerezni a könyvtárhoz, hiszen ekkora tömegű könyvet nem lehetett normál épületbe elhelyezni, csak ami vastraverzekre fölépített állványrendszerrel van ellátva, de ugyanakkor benne legyen az egyetem épületében. Úgyhogy Nagy Tamás, aki az egyetem szervezésével volt megbízva és rengeteg volt a dolga, rám hárította ezt, mondván, hogy ha már a könyvtárat úgyis nekem kell szervezni, akkor próbáljak épületet is keresni.

Az MKKE mai épületének akkor csak a falai álltak, Trautmann Rezsőnek — ma az Elnöki Tanács helyettes elnöke —, aki akkor a MATI-ban volt és országos hírű statikus szakember, a tanácsára választottam ki számos más épület közül, mert hiszen itt már csak a falaknak a statikai állapotát kellett megvizsgálni, minden egyebet amúgy is újat kellett építeni. Ez történt. Alighogy ez a szervezés folyt — most nem akarok részletekbe bocsátkozni, költségvetés-készítés, viták erről jobbra-balra —, miközben a két egyetemen tanítottam is, közben már újabb megbízást kaptam arra, hogy szervezzem meg a Levéltárak Országos Központját, aminek az volt a feladata, hogy központilag ellenőrizze, irányítsa az ország összes levéltárát, beleértve az Országos Levéltárat is. Ennek a szervezését is elvégeztem Nagy Sándorral együtt, aki a közelmúltig még a Művelődési Minisztérium pénzügyi osztályának a vezetője volt. Nagy Sándor felbecsülhetetlen értékű segítséget nyújtott, hiszen nem értettem a pénzügyekhez. Elkészült a költségvetés, a státuslétszám-tervezet. Sikerült megfelelő szakembereket is találni. Épületet is kellett keresni. Ez sikerült, és más néven, változott hatáskörrel ma is ott működik a mostani Úri utca 64—66. szám alatti épületben a levéltárak ügyével foglalkozó hivatal.

Miután mindkét intézmény szervezésének alapvetését elláttam, a kiküldött kinevezésekről minden esetben lemondtam. Sosem vettem fel honoráriumot egyik intézmény vezetéséért sem, mondván, hogy ez társadalmi munka, én egyetemen oktatok és van levéltárosi fizetésem akadémiai pótlékkal kiegészítve. Közben jött egy határozat, hogy engem egyetemen állandó státusban kell alkalmazni. Ekkor került szóba aztán az, hogy 1950-ben, illetve 1951-ben Budapestre kerülök, de bizonyos — itt nem ismertetendő — körülmények miatt nem kerülhettem oda státusba 1951-ben.

Azután újabb szigorú határozat alapján, hogy egyetemen kell elhelyezni engem állandó állásban, a budapesti és a szegedi történész felelősök elkezdtek vitatkozni egymással, hová kerüljek. Végül is rám bízták a döntést és önként vállaltam — tekintve, hogy rendkívül sok, nem ismertetendő méltánytalanságban és bántásban részesültem tudományos munkásságom miatt pesti történész vezető körök részéről — Szegedet. Szekfű tanár úr is azt tanácsolta, hogy ez jó lesz, mert ott nyugtom lesz és az egyetemi oktatás mellett lehet kutatni. Így kerültem Szegedre — ismétlem — saját elhatározásból, senki nem kényszerített rá. Ami a kérdés utolsó részét illeti, nem tudom, hogy milyen volt az oktatás Szegeden, és tágabban véve a kört, az egyetemi élet, tekintve, hogy lejártam — akkor még az előbb említett rengeteg elfoglaltság mellett — Szegedre. Ha Szegeden voltam egy vagy két napot, akkor mást se csináltam, mint oktattam és a hallgatókkal foglalkoztam szakdolgozathoz adott konzultáció formájában vagy esetleg kollégiumokba jártam ki hozzájuk beszélgetni. Tehát nem jutott időm megismerkedni az egyetemi élettel. Egy megszorítással élek, Sőtér Istvánt ismertem jól, de vele korábban már Budapesten ismerkedhettem meg. Másokat csupán arcról ismertem, de hogy milyen volt az egyetemi élet, arról semmilyen felvilágosítással nem szolgálhatok.

— Én külön gondosan megszámoltam, hogy a már említett, 1951-ben megjelent Magyar iparfejlődés 1790—1848 c. könyvben a 420 oldalon összesen 10 sor az akkoriban kötelező politikai frázis, hogy dolgozó népünk pártunk vezetésével... stb. Hangsúlyozom, mindössze ennyi, és az egész vaskos kötet szigorúan vett, színtiszta tudomány, s lényegében ugyanez mondható el akkori más munkáiról is. Hogyan tudta az abban az időben szinte kötelezően elvárt vulgarizálásokat elkerülni? A Szekfű-iskola hatása élt ebben is tovább? Az igazi Marx alapos ismerete volt a fő ok? Vagy az általában vett tudományosság tisztelete? Jóllehet áttételesen ebben a műben is ott volt az akkor divatos leegyszerűsítő felfogás néhány vonása például abban, hogy olyan elméleti megállapításokat tett, amelyeket a tényanyag nem mindenben támasztott alá, többek között a gyarmati függés által súlyosbított feudalizmus tárgykörében vagy akkor, amikor az eredeti tőkefelhalmozás létezéséről mint a magyar gazdasági élet jellemző vonásáról van szó. Másképpen megfogalmazva: a tételesen elmondott koncepció néha ellentétben van a felsorakoztatott tényanyaggal.

— Való igaz, amit ezekről mondottál. Bár talán túlzás, hogy kötelező, de elterjedt és hibás volt a magyar múlt által és a tények, források által meg nem erősített, politikai töltésű megfogalmazások használata. Az is igaz, hogy maguk a kötetben szereplő tények megcáfolták az ilyen állításokat, legalábbis az iparfejlődés ágazati vonatkozásaiban. Akkoriban a történész vezetőknek az volt a felfogásuk, hogy nagyon sürgősen kell marxista szellemű történelmi könyveket írni. Előzmények híján pedig — úgy vélték — nem lehet mást csinálni, egyszerűen elő kell venni a régi tudósoknak különböző korokról szóló műveit, és marxista frazeológiával kell megtölteni adataikat, megállapításaikat. Nem figyeltek arra, hogy e művek forrásbázisát és szemléletmódját is kritikával kellene szemlélni.

A forráskutatások alapján feltárt tényekből levont következtetéseim miatt 1948 és 1952 között munkáim kemény bírálatban is részesültek az akkori dogmatikusok részéről. A tények és a tudományosság tiszteletét Szekfű Gyulától tanultam meg, noha szemléletünk jócskán eltért egymásétól, viszont sohasem féltem az akkori és a mindenkori vezetőkkel való vitatkozásoktól vagy szembeállításoktól, akármilyen — és nagyon sok — károm származott is belőle. Amit a tények alapján tudományos meggyőződésemnek tartottam, azt leírtam, amellett kitartottam és vállaltam mindazokat a „kamatokat", amiket ezért meg kellett fizetnem.

A 19. századi mezőgazdaság, agrártársadalom, az iparfejlődés története — majd szó lesz még bizonyára a munkásmozgalom-történeti munkásságomról is — olyan területek voltak, amelyekkel az 1945 előtti időszakok történészei, visszamenőleg még bizonyos fokig Marczali Henriket is beleértve, nem foglalkoztak elmélyült levéltári és egykorú nyomtatványokra támaszkodó rendszeres kutatás útján. Ezek fehér foltok voltak, amelyeket ki kellett tölteni, mert ha érintőlegesen szót ejtettek is eme területekről, annál rosszabb volt, mert vagy nem tárták fel a valóság minden oldalát, vagy elfogultan, egyoldalúan. A magyar történettudomány és politika vezetői tehát abban a tekintetben helyesen jártak el, hogy ezeknek a fehér foltoknak minél előbbi eltüntetését szorgalmazták, immár forrásokra alapozott kutatások alapján. Amíg azonban az új eredmények megszületnek — és ez már hiba volt —, költsük át marxistává, ami van. Ezt az imént már jeleztem. Lényegében véve egyes fehér foltok eltüntetése végett és a marxista „átköltés" ellen — bár csak közvetve és nem is következetesen harcolva — írtam ezeket a könyveket és a munkásmozgalomról szólókat is.

Ami a gyarmati függést és az eredeti tőkefelhalmozást illeti, a „gyarmati függés" sűrű emlegetése a Magyar iparfejlődés c. kötetben több okból kifolyólag is sematikus és így helytelen volt, mert figyelmen kívül hagyta egyrészt azt az objektív tényt, hogy a közép- és kelet-európai államok elmaradottsága — országonként persze eltérő módon és mértékben — közös vonás volt. Ezen belül nem jelezte, hogy a történeti múlt eltérése folytán is a Habsburg-monarchia Lajtától nyugatra fekvő területeinek túlnyomó része már korábban gazdaságilag jelentősen fejlettebb, iparosodottabb volt az agrár jellegű s többnyire elmaradott gazdálkodást folytató Magyarországnál. Mindebből következően a monarchia két része objektíve, történetileg adott, nem egyenlő gazdasági erejű, de egymást kiegészítő, komplementer gazdaság, piaci terület lehetett. Ezt az objektív adottságot, a gazdaságilag egyenlőtlen erejű felek egymástól való függését a bécsi kormány vámpolitikája még csak elmélyítette. Igaz tehát a Lajtán túli területektől való gazdasági függés, de sematikus, fázisértékű, nem igaz a vámpolitika diszkriminatív tételei ellenére sem a „gyarmati" jelző odabiggyesztése. Ezt a kötetben számos tény cáfolja és mostani szavaimat igazolja.

Az úgynevezett eredeti tőkefelhalmozás hatásának emlegetése szintén sematikus a Magyar iparfejlődés kötetben, mint a magyar gazdasági fejlődést hátráltató tényező. Magyarországon nem került sor a parasztok elkergetésére földjükről olyan általános jellemzőként és meghatározó jelentőségűen, mint akár Angliában, akár Kelet-Poroszországban. Ennek okait itt nem részletezem, csak annyit jegyzek meg, hogy ebben a kérdésben is a kötet tényanyaga tartalmazza az igazságot.

— A hatvanas évektől kezdve az eddigi fő kutatási területek mellett mindjobban kibontakozik munkásságában a historiográfia művelése. 1961-ben az egyetemen nekünk már Mérei elvtárs adta elő A történetírás története c. tárgyat. A historiográfián belül is különösen érdekli „a nemzetekfeletti állam" eszméje a polgári történetírásban, a föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia témája, továbbá a strukturalizmus, strukturalista elemzés, marxizmus tárgyköre. Ezeknek elemzése szintén új kezdeményezés volt a magyar történettudományban. Remélem, nem tévedek, amikor úgy vélem, hogy itt megint nagyon időszerű témáról, a kor kihívásáról és az erre való marxista válaszadás igényéről van szó.

— A kérdés felvetésével teljes mértékben egyetértek, amennyiben időszerű téma a kor kihívására adandó marxista válaszadás igénye, mint amely e munkákra ösztönöz. Ez azonban egymagában még nem kielégítő magyarázat, mert nem tükrözi a valóságot teljes egészében. Még két mozzanatot, ha tetszik, ha nem, figyelembe kell venni. Az egyik az, hogy 1960 táján, azt hiszem 1960-ban rendelte el a minisztérium az új oktatási reform elkészítését, és abban a történeti oktatás reformjának a kidolgozását Szegedre bízta, a mi szekciónkra. Ebben az azóta sajnos elhunyt Wittman Tiborral és — Budapesten — Elekes Lajossal dolgoztunk együtt. Mi hárman csináltuk meg a történetoktatás reformtervét, amely a legutóbbi időkig érvényben volt. Téged még eszerint tanítottunk. Ebbe eddig nem tanított tárgyként került bele a történetírás története, és emiatt kezdtem hozzá megtanulni és továbbadni a történetírás történetét. Azután, ha az ember tanul, olvas és majd kutat, közben néha ír is. Na most, ha megnézed a Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia című könyvet, annak a bevezetőjében megtalálod a magyarázatát, hogy milyen korkihívás tette szükségessé a marxista válaszadást, hogyan merült föl egyáltalán a nemzetekfölötti állam problémája a polgári történetírásban, mi volt bevallott politikai háttere. Az 1960. évi stockholmi történész világkongresszus benyomása, hatása alatt — mint erről a kötet bevezetéséből tudomást szerezhettél — úgy éreztem, nekünk is állást kellene foglalni valamiképpen ebben a kérdéskörben. Ekkor kezdtem el kutatni a nemzetekfölötti állam problematikáját. Előadást is tartottam erről, majd több folyóiratban tanulmányaim jelentek meg magyarul, és ezeket kibővítve könyvben németül is publikáltam. Ezekben az írásokban a nemzetekfölötti állam és az integráció problematikáját marxista megközelítésben próbáltam elemezni, vitázva a nem marxista megközelítésekkel, elsősorban a nyugatnémet és az osztrák történetírás termékeivel.

A strukturalizmusról amiatt írtam, mert a nyugatnémet történettudomány kezdett struktúrakutatással foglalkozni, és új módszereket próbált alkalmazni, bár az Annales-kör módszerét nem tudta teljesen magáévá tenni, mert akkor még hatottak a régi beidegződések. Azonkívül a strukturalizmussal foglalkoztak régészektől kezdve irodalmárokig mindenféle szakmában, néprajzban, mindenfélében, mégpedig főként Lévi-Strauss nézetei alapján, aki az őskorral foglalkozott, amelyben évmilliókon át valóban nincsenek gyors változások, tehát statikus szemlélete ezekre az időkre bizonyos fenntartásokkal megérthető, ha teljesen nem is fogadható el. Ezzel, továbbá a spontán lassú fejlődés koncepciójával kellett szembeállítani a marxizmus dinamikus elméletének a struktúra elemzését, amely az új minőséget teremtő ugrást is figyelembe veszi, nem tagadván a mélyben ható spontán folyamatokat és hatásukat, éppen az ugrások elősegítésében, előkészítésében. De a tudatos folyamatok és a spontán mozgások kölcsönhatása folytán bekövetkező ugrások ténye a csak a mélyben ható mozgásra figyelő történetírás egyes neves nem marxista történészeinek elkerülte a figyelmét. Ennek lehettek esetleg a hirtelen, forradalmi, a politikai uralomban, a társadalmi vezetésben, az intézményrendszerben bekövetkező változásokkal szembehelyezkedő álláspontból, akár tudattalanul adódó forrásai is. Ez indított a strukturalizmussal való foglalkozásra és a strukturalizmusról szóló tanulmány megírására. A franciák már 1955-ben elavultnak minősítették a strukturalizmus statikus vagy pusztán a spontán mozgásra építő elméletét. Erre tanulmányomban hivatkozom is. Magyarországon azonban maga a strukturalizmus akkor még, 1970 táján az újdonság erejével hatott, legalábbis a történész szakemberek körében. Erről 1970-ben a moszkvai történész világkongresszuson egy — most már akadémikus — vezető történészünk ilyen tartalmú szavai győztek meg.

— Közben persze — hogy csak a legfontosabbakra utaljak — 1980-ban megjelent a Magyarország története (1790—1848) ötödik kötete két, ránézésre is tekintélyes könyvben, csaknem 1500 oldalon. Ennek főszerkesztője Mérei Gyula, ráadásul a terjedelmes gazdaságtörténeti fejezet tetemes részének szerzője is. Egyetemi tankönyvet, jegyzeteket is írt. Úgy tudom, ezek közül az 1945 utáni magyarországi történetírásról szóló az 1960-as években a Lomonoszov Egyetem által megjelentetett historiográfiai tankönyv kötetben is szerepel. Számos más írása is megjelent külföldön, orosz, francia, belga, NDK történész intézmények felkérésére, sohasem önként felkínálkozás alapján. Önkéntelenül felmerült bennem a kérdés, hogyan jutott ideje ennyi mindenre? Hozzávéve persze a sok évtizedes egyetemi oktató-nevelő és mozgalmi munkát is. Soha nem felejthetem, ha kellett, késő estig vizsgáztatott, én is este kilenckor fejeztem be a szigorlatot, utolsó voltam a névsorban. Lépten-nyomon hangoztatott követelmény volt az egyetemi oktatóknál az úgynevezett hármas egység, az oktató-nevelő-tudományos munka elválaszthatatlan együttese. Mi, tanítványai azt tapasztaltuk, objektíve, kívülállóként, hogy egyformán törődött mind a hárommal, szívesen és időt nem sajnálva végezte mindegyiket. Gondolom, ez szubjektíve, Mérei elvtárs szándékai szerint is így volt.

— Ehhez nehezen tudnék bármit is hozzátenni. Akármennyire hízelgő is számomra, valóban ezt próbáltam tenni és ennek érdekében napi 12—16 órát dolgoztam. Másra nem is jutott időm.

— Kezdő gyakornok voltam, amikor Mérei elvtárs volt a bölcsészkar dékánja, ezt a feladatot is nagyon lelkiismeretesen és jól ellátva. De kari tanácsüléseken és egyéb értekezleteken nekem mindig olyan érzésem támadt, alig várja már, hogy dékáni megbízatása leteljen. Úgy ismertem akkor és azóta is, hogy „az én vezérem bensőmből vezérel" indíttatásával minden „hétköznapi" teendőt nagyon szívesen megtesz az oktatásban, a fiatalok közt s a pártmunkában, de a magasabb hivataloktól, pozícióktól idegenkedik. Nem tudom, helyes volt-e a megérzésem?

— Teljesen helyes volt, mert — hogy mostani divatos szót használjak — sohase szerettem „villogni", vezetni. Csak oktatni és kutatni szerettem mindig és szakmailag segíteni annak, aki kéri. Ennek talán alapvetően egyéni alkatom, alaptermészetem visszahúzódó, bezárkózó, filoszkodó jellege az oka, ami visszatart a közszereplésre törekvéstől vagy attól, hogy abban örömet leljek. Ha azonban valamit kötelezően rámbíztak, becsületbeli ügynek tartottam, hogy képességeim korlátjain belül tisztességesen, alaposan elvégezzem a munkát.

— Mérei elvtárs azon nagyon-nagyon ritka kivételek egyike, hogy Pestről lejáró oktatóként kezdte itt, de már vagy két évtizeddel ezelőtt leköltözött Szegedre. Mit jelent Önnek Szeged? Nem sajnálja-e Pestet? Hogy érezte és érzi magát Szegeden? Tudományos munkája számára beszűkülést jelentett-e a leköltözés, vagy talán éppen ellenkezőleg: új lehetőségeket is adott?

— Talán a kérdésre, minthogy két részből áll, külön-külön próbálnék válaszolni, bár lényegét, tartalmát illetően a kettő nem választható el egymástól. A Szegedre költözés kétségtelenül elszakított a korábbi kutatásaim alapjául szolgáló levéltári forrásoktól — mert hiszen azok Pesten vannak, és tekintettel arra, hogy a hétnek a legnagyobb részét vagy az egész hetet itt töltöttem, függetlenül attól, hogy itt laktam vagy lakom-e —, ebből következően az a lehetőség, hogy levéltári alapon nyugvó kutatásokat folytathassak, egészen minimálisra szűkült le, és ebből a szempontból hátrányos, mert mindig föl kellett menni a levéltári kutatáshoz, sőt régi folyóiratok tanulmányozásához is. Emellett idő is kell hozzá, legalább egy-két hónap, de inkább több ahhoz, hogy az ember kiválogassa magának, amit aztán lexeroxoztat stb. Ezekben az években nem volt időm erre, tehát értelemszerűen kellett olyan témára áttérni, mint a historiográfia története, ami nyomtatott anyagból, könyvekből, folyóiratokból megoldható, külföldről meghozatható stb. Ilyen értelemben sajnálom Pestet és hát azért én ott születtem, a családom, gyerekeim, unokáim ott vannak. Több szót erről nem érdemes ejteni.

Szeged a nyugalmat jelenti számomra. Mióta pedig újból sikerült olyan emberre találnom, akihez hasonlót — jobbat — nehezebben találhattam volna, azóta különösen jól érzem magamat Szegeden. Nem is tudnám elképzelni az életemet másképp. Lehetőségem nyílott mint oktatónak arra, hogy megkíséreljem, hogy itt volt hallgatóim — jelenleg már egyetemi oktatók — révén egy regionális munkásmozgalom-történeti, de főleg szegedi és Csongrád megyei kutatóbázist próbáljak kialakítani, tekintettel arra, hogy magam is foglalkoztam és foglalkozom munkásmozgalomtörténet-kutatással is, mint ezt egynémely munkám mutatja. Ez bizonyos mértékig sikerült, hiszen azok közül, akik most történelmet oktatnak az egyetemen azon a tanszéken, amit én vezettem, az idősebbek mind munkásmozgalom-történeti témából szereztek kandidátusi fokozatot is, és többségükben továbbra is eme témakörben munkálkodnak. Továbbá — bár nincs rajta a nevem, mert ahhoz ragaszkodtam, hogy ne tegyék rá — a Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből című többkötetes mű immár befejeződött kiadását én kezdeményeztem a megyei pártbizottságnál, amely aztán patronálása alá vette. A minisztériumban volt akkor olyan osztályvezető, aki megértéssel kezelte a tervet, és céltámogatást biztosított a kutatásokhoz. A kiadási költségeket a megyei tanács teremtette elő.

Más módon is próbálkoztam regionális munkásmozgalomtörténet-kutató profil kialakításával, abból a központi szerveknél is elmondott nézőpontból kiindulva, hogy addig a magyarországi munkásmozgalom történetét hitelesen és teljes színességében megírni nem lehet, amíg a regionális dokumentumokat össze nem gyűjtik. Ha országosan már meglesznek a dokumentumgyűjtemények, akkor Pesten a Párttörténeti Intézet meg tudja csinálni a valóban árnyalt összefoglalást. Ezért is — mint tudom — több megyében most már hasonló kutatások nemcsak hogy folynak, hanem már publikációk is történtek, de először és elsőként az országban Szegeden. Emellett készülnek regionális munkás- és parasztmozgalmi feldolgozások is immár széles társadalmi, gazdasági szerkezeti összefüggésekbe illeszkedve, tehát korszerű módszerekkel.

— *Biztos vagyok benne, hogy a nyugdíjasévek is rendszeres tudományos munkával telnek. Min dolgozik most, és mik a további tervei?*

— Tekintettel arra, hogy az egészségem nem jó, csupán legközelebbi tennivalómról szólnék, mert ennek elvégzése becsületbeli kötelességem. Két éven belül elkészítem a magyar munkásság történetét a kezdetektől 1867-ig. A Párttörténeti Intézetnek ugyanis most az az egyik feladata, hogy teljesen új, többkötetes, korszerű, magyar munkásmozgalom-történetet készítsen. A kezdeti időkről szóló rész megírására kértek fel. Minden további munka egészségi állapotom alakulásától függ. Remélem, hogy a jelenleg két folyóiratban betöltött szerkesztőbizottsági tagsággal járó aktív tevékenységnek még így is meg tudok felelni.

— *Milyennek látja a magyar történész-utánpótlás helyzetét? Főleg a 30—40 év közöttiekre gondolok.*

— Nagyon biztatónak. Ha előveszed a pár hónappal ezelőtt megjelent Magyarország története a 20. században c. kötetet, amelyet többen írtak, talán Balogh Sándort kivéve valamennyi szerző 30—40 vagy 45 év közt levő fiatal tehetség. Szeged miatt sem kell szégyenkeznünk. Itt is van számos tehetséges fiatal. Ne feledkezzünk azért meg rajtuk kívül az 50 és 60 év közöttiekről sem, akik közül számosan magas tudományos fokozattal rendelkeznek. Szegediek mellett jócskán akadnak budapestiek is, akik magukat tanítványaimnak vallják, hiszen 1953-ig Budapesten is tanítottam. Ők már a „beérkezett" utánpótláshoz tartoznak, hiszen vagy tanszékvezetők, vagy egyéb vezető állásban működnek.

— A kérdező — lévén elsősorban irodalmár — nem mulaszthatja el megkérdezni befejezésül, hogy melyek a legerősebb és legmaradandóbb irodalmi élményei, emberi és tudósi fejlődéséhez milyen ösztönzéseket kapott az irodalomtól?

— Az irodalom azon túl, hogy gyönyörűséget is okoz, azért érdekel, mert az író, bár egyénisége, szubjektív látásmódja, egyéni életkörülményei keltette érzései mind meghatározzák, hogyan látja a környező világot, de a társadalom, a politikai intézményrendszerben kifejeződő érdekek és egyéb viszonyok általános érvényű hatása pozitíve vagy negatíve szintén tükröződik alkotásaiban, aszerint, amivel azonosul vagy szeretne azonosulni. Így azután az irodalom történészként nem csupán a kikapcsolódás lehetősége miatt érdekel, hanem amiatt is, mert — áttételesen — sok mindennek jobb megértését teszi lehetővé egy-egy adott korszak, időmetszet viszonyairól. Csak egy példát említek: a Mikszáth Kálmán Összes Műveinek cikkeit és karcolatait tartalmazó kötetek lektoraként rendkívül tanulságos számomra, hogyan látja korát, mert szubjektív mozgatóit is számba véve és bevonva, jobban megérthetővé, megismerhetővé teszi kora politikai és kulturális életének valós folyamatát.

— Hálásan köszönöm a beszélgetést, jó egészséget és további dolgos éveket kívánok.

KRITIKA

Cs. Szabó László: Őrzők

„Akaratlanul folyton egy európai magyar művelődéstörténetet írtam Nagy Károly császár halálától Illyés Gyula haláláig" — írja esszéiből összegyűjtött újabb kötete elé Cs. Szabó László. Maga is elképedve jött rá, mikor témájuk szerint nagyjából időrendbe rakta az írásokat. „Noha 1951 és 1984 közt századokon ugrottam — írja — előre és hátra, mert minden esszé önértelmű, új kezdet volt, végül maguktól laza kapcsolású, de elszakíthatatlan lánccá fonódtak, amelyből egyetlen nagyobb koregység sem hiányzik." Csakugyan, ámbár a *Haza és Nagyvilág*ra emlékező olvasónak tán még inkább meglepő, hogy messzi idegenben is törés nélkül tudta folytatni s betetőzni az ott megkezdetteket. Mert hiszen már a *Haza és Nagyvilág* esszéiben európai magyar művelődéstörténetet írt Cs. Szabó László; ha persze akkor még gyanítani se lehetett, hogy végül ilyen szépen felzárkóznak az írások, hogy szinte függetlenül az írást ihlető alkalomtól ilyen teljes beszámoló készül „ezer esztendőről, hol a középkorig hátrálva, hol tanúként megmarkolva a félmúltat". Nem csoda, ha végül maga a szerző is meglepetéstől elképedve eszmél: „Eredetileg igazán nem hajtott, nem hajthatott ekkora becsvágy, magamban szédült nagyzolásnak minősítem, s tudatosan soha meg se merem kísérelni; ami történt: kegyelmi ajándék, egy gyanútlan diáké az utolsó jutalomosztásnál."

Mit tehet ilyen meglepően gazdag, és témái szerteágazásaiban is csodálatosan egybehangzó kötettel a recenzens? Dicsérheti a szerkesztés koncepcióját, s kiemelheti az ezer év során egymást váltó „Őrzők" hűségét, akik között ott strázsál immár az égi vártán közvetlenül Illyés nyomában Cs. Szabó is. Nyilvánvalóan így fog eljárni a recenzens, ha esze van, s utalni fog az erővonalakra, melyek a kötetből kibomló európai magyar művelődéstörténet főbb csomópontjaiban sűrűsödnek. De tán nem elképzelhetetlen egy másik megközelítés sem, kevésbé okos ugyan és tán a kötet szép művelődéstörténeti ívéhez se méltó; egy csetlő-botló recenzió, amely inkább keresi a gyanútlan diák kezét, szakértőknek hagyván az európai magyar művelődéstörténet (akaratlan) írójáét.

Innét tekintve természetesen nem köt többé az ezer év kronológiája, s nyugodtan kezdhető a recenzió akár a kötet közepén, mondjuk a Csokonai-esszével. Ez különben a keletkezési sorrendet tekintve a legelső; 1951-es keltezésű, de nem ez a lényeges. A három évtized során született írások szelleme és stílusa ugyanis lényegében azonos; a dátumok nélkül az ember legfeljebb nagyritkán gyaníthatná, a napi történésekre való utalásokból, hogy mikor íródott. A Csokonai-esszében még efféle utalás sincsen: nyugodt és időtlen. A fölvillantott tragédia mélységéhez képest szinte hűvös és szenvtelen a hangja. A felvilágosodásról sem szól azzal a kötelező lelkesedéssel, ahogyan általában megszoktuk. Már legelső mondata mértéktartó elkülönülést sugall: „Európát a 18. században sugárzó fölényérzés feszítette, hadviselései alatt is olyan szellemi gőg, mint öldöklő testvérháborúikban az antik görögöket." Ugyanígy vázolja, néhány pontos szóval, a fenti fölényérzést tápláló eredményeket is, valamint azt a (cseppet sem következetes, hisz támogatás reményében akár zsarnokokat dicsőítő) harciasságot, ahogyan a felvilágosodás írói — filozófusálarcban — a reneszánsz szabadsághitvallását népszerűsítették. Megtehették: a Felvilágosodás bölcsőjénél — Németalföldön, Angliában, Franciaországban, Észak-Itáliában — gazdag és erős polgárság bábáskodott, s barázdájába húzódva a majoros parasztság ki tudta csikarni szabadságát, sőt hatalmát a hanyatló főrendektől. Minálunk ellenben a főrendek erősebbek és agresszívebbek mint valaha, az urbanizáció s a polgárság satnya, a parasztok kiszolgáltatottsága nőttön-nő. „Nálunk olyan parasztországba szűrődik be az új filozófia, ahol a nemzeti nyelv még nem irodalmi nyelv, s a néplélek szétszakadt két hitvallás közt. A magyar felvilágosodás néhány szabad elme harca a jobbágyságért s azért a kiművelt nyelvért, amely áthidalná az űrt úr és paraszt, katolikusok és protestánsok, makacskodó középkor és körmükre égő újkor közt." A kulcsszó itt az „áthidalni az űrt": ettől a lehetetlen feladattól ér csúcsain kozmikus dimenziókba Csokonai poézise. Értékrendje a nyugat-európai felvilágosodásé, de az a rettentő erőfeszítés, amellyel azt itt, iszonyatosan kedvezőtlen körülmények közepette kellett érvényre juttatnia, kifinomítja a hangsúlyokat: tudnivágyássá nemesíti a fölényérzést és öntudattá a gőgöt. Kilencvenöt elsötétülő ege és a vérmezei lecke őt is megretteni, s néhány évig a Diéta és a rendek felé tekint támogatásért. De amint fogynak reményei, debreceni magányában újból fölemeli kényes fejét, s „Rhédeyné váradi sírjánál megint a régi kollégista világpolgár emlékezik a lélek halhatatlanságára". Ebbe a szélesen és színesen megrajzolt háttérbe állítja azután be Cs. Szabó az értelmezni kívánt verset, a *Marosvásárhelyi gondolatok*at. A részleteket olvassa el ki-ki a könyvben; a recenzió csupán annyit szeretne megsejtetni, milyen is az, amikor a magyar világpolgár, a kollégiumi peregrinus diák kiáll a várhegyre és teleszkopikus tekintettel szemlét tart a tájon. Mert „nyugati magyar" lehet többféle, de Csokonai — hangsúlyozza Cs. Szabó — „*ilyen* nyugati magyar volt".

De ugyanígy tekinthetjük példaként a Johnson-, a Burns-, a Jane Austen-esszét is, vagy a Defoe-ról írt „Ébren kalmár, álmában kalóz"-t. Mindben ugyanaz az embert és művét szűkebb s tágabb világában ábrázoló szemlélet érvényesül, mint a Csokonai-esszében. Itt is áttekintést kapunk a kor moráljáról, vagyonmegoszlásáról, politikusairól, pártjáról (a négy tanulmány együtt mintaszerű bevezetés lehetne az angol 18. század bonyolult társadalomtörténetébe), s a lángésznek itt is ezeken keresztül és ezek ellenére kell kivívnia a maga helyét a világban. De azt ne higgyük, hogy valamiféle „társadalom- és gazdaságtörténeti alapozás"-sal gyötri az olvasót Cs. Szabó. Az ő felfogásában soha nem válik el egymástól „társadalom", „gazdaság" és „ember", hogy aztán az első kettő a maga absztrakt „objektivitásaival" kezelésbe vegye és magához idomítsa a harmadikat, s különféle „erővonalak" ravaszul kigondolt „csomópontjaiban" kényszerítse „dialógusra". Cs. Szabó üdítően kerüli ezeket az elvont általánosságokat; ő gazdag bankárokról és gazdagodó kalmárokról szól, keblükben puritán és kvéker lelki kovásszal, vagy Tory főnemesekről és nem kevésbé arisztokrata Whigekről, akik közt olyan gyűlölet izzik, „mint Lenin idejében a kommunisták és a revizionisták közt"; besúgókról beszél és egyéb titkos kormányügynökökről; továbbá adósokról, útonállókról, matrózokról, anglikán lelkészekről és papkisasszonyokról, ringyókról, bértollnokokról, skót parasztokról — csupa-csupa rendes élőlényekről tehát, mintha soha nem is hallott volna irodalom- és történettudósokról. Láthatóan ismeri pedig a munkáikat, nagyritkán idézi is, mint például Ian Watt véleményét, aki szerint Faust, Don Juan, Don Quijote, akikben a tudás, a szerelem és a nagylelkűség szertelensége testesül meg, mind sokkal rokonszenvesebbek, „mint a vagyonszerző Robinson Crusoe, a maga istenfélő szorgalmával és leereszkedő jóakaratával Péntek iránt!... Jellemző, hogy amikor Péntek végre felbukkan a szigeten, Robinson munkaideje is megnő! A naiv munkálkodó mellett a szigorú, de emberséges munkaadóé is. A protestáns munkamisztika Robinson személyében alakul át kalandor kereskedésből gyarmatbirodalom-szervezéssé." Micsoda álszent munkamorál, mely a Nemesítő Munka megtévesztően egyetemes fogalmában akarja összebékíteni „napszámosok és tőkések, ültetvényesek és kulik összebékíthetetlen, mert kétféleképpen kamatozó munkáját"! Nem is a Robinsont tartja Cs. Szabó Defoe igazi művének, nem azért beszél róla annyit. Miután hosszan ismertette, néhány szóval meg tudja már mutatni Defoe többi regényeinek a nagyságát: „Milyen messze vagyunk a balzsamos szigeti levegőtől, a papagájtól, vadkecskétől és napernyőtől! Egy börtönviselt ember mesél az életről a 18. század elején, kecses formákkal a felszínen, barbár szokásokkal a mélyben, vérré vált képmutatással a vagyongyűjtő puritánokban. Magamat kell idéznem egy másik tanulmányból. Igazi író, még ha akar, se tud hazudni. Közkeletű igazság, nem én találtam ki." A tanulmány, éppen azáltal, hogy szilárdan saját korába állítja, közvetlen közelünkbe hozza Defoe alakját és művészetét, s a maga korában megértett művekből egyszerre új fény villan napjaink *Homo economicus*ára és társas magányára. Így válik Cs. mélységesen morális íróvá, ami persze egyben azt is jelenti, hogy soha nem moralizál. Legszebben talán a Dickens-tanulmány mutatja ezt a múlt fényeivel napjainkba is bevilágító morált.

A *Dickens-napló* külön kis könyv önmagában; szépen odaillene Szigethy Gábor *Magyar gondolkodók* sorozatába. Különös írás, megrázó és megnyugtató egyszerre. Már külsejével is tükrözi a benne lüktető zaklatottságot és megnyugvást: rövid fejezetei a dickensi mű — amelybe élete is beletartozik — egy-egy aspektusát villantják fel, hogy aztán szeszélyes halmozódásukon keresztül az ismétlődések finom vonalai megszőjék múlt és jelen széttéphetetlen harmóniáját. Mert végül is rólunk szól a mese, ha ez csak ritkán derül is ki olyan nyilvánvalóan, mint — mondjuk — amikor azt meséli el, hogy a *Nickleby Miklós* modern színpadra alkalmazásában hogyan „babrál ki" a mai nézővel is, magával Cs. Szabóval is — milyen egyszerű és ősi fogással! — „a könnyzacskók királya". Nem mintha Cs. Szabó valamiképpen „modernizálná" Dickenst. Ellenkezőleg, nagyon is tizenkilencedik századinak rajzolja; gesztusaiban, viselkedésében, felfogásában. Még arra is ügyel, hogy külön megindokolja, tizenkilencedik századi egészségügyi és demográfiai viszonyokkal, Dickens folyton haldoklókkal bajlódó szentimentalizmusát. És az a minuciózus műgond, ahogy — lassan maga is londoni őslakosként — rekonstruálja Dickens Londonának építészeti részleteit! Az ember a végén szinte sajnálni kezdi, hogy eltűntek a borzalmas sikátorok, kivált ha azt is megértette, hogy a helyükre épült hatalmas üveg- és betondobozokban se szebb, ott se boldogabb egy fikarcnyival se az élet. Dickens Londona „irdatlan s veszedelmes nagyváros volt, de még nem volt aszfaltdzsungel, mint a mai atomizált, lélektelen metropolisok. Amíg figuráira rátapad a házuk, kuckójuk, vackuk, nincs veszve a világ. Márpedig mentve, melengetőn rátapad a legtöbbjére. Csigaházzal ködben, fagyban, nyomorúságban is elviselhető a lét. Az ő szemében a hajléktalanság a legiszonyúbb állapot, London gyűlöletes rákfenéje." S mennyire ismerte a hajléktalanság változatait s fokozatait! Milyen fáradhatatlanul vívta kereszteshaborúit a gyilkos angol magániskola-rendszer ellen, a börtönök humanizálásáért, az alkoholizmus megfékezéséért! S ha napjainkra — véli Cs. Szabó — egy s másban jobb lett a világ, az egy kicsit a makacs reformer lelkiismeretünkre apelláló művészetének is köszönhető. Persze a kornak is, hogy tán volt még mire hivatkoznia. Cseppet sem naiv Cs. Szabó, felméri ő jól az írói hatás korlátait. Látja a javító szándék óhatatlan viszonylagosságait is, s nem tartja elhanyagolhatónak az utópiák gyanánt szolgáló mintákon a foltokat. Megint egy darab magyar művelődéstörténet különben, ahogyan a viszonylagosság demonstrálására összehasonlítja Dickens első amerikai útjának tökéletes kiábrándultságát Bölöni Farkas Sándor mindent kimagyarázó rajongásával. Mindent? Egyszer ő is beleütközik a Nagy Fény árnyékába. „Marylandban, egy falragaszon, amely rabszolgaárverést hirdetett." Dickens fölháborodva gúnyolódott miatta, Bölöni Farkas ellenben búnak ereszti fejét, „s egyetlen vigasza, hogy csendesen pirkad, lesz ez másképp is, a déli államokban előbb-utóbb szintén felülkerekedik az emberméltóság egy és oszthatatlan tisztelete, s eltűnik a rabszolgaság. Nem menteget, csak bízik s reménykedik." S becsületére válik, hogy észreveszi azt is, amin Dickens akadékoskodóbb tekintete átsiklott: az álnok és ravasz fehérek bűneit az indiánok ellen.

Bolyongjunk bármerre Cs. Szabó nyomában, elébb-utóbb valamilyen formában mindig előbukkan ez a kicsi ország. Aminthogy magyar dolgokról meg — láttuk a Csokonai-esszében — mindig világpolgárként szól. S ami tán a legfontosabb: magyarként s világpolgárként egyaránt teljes odaadással és tökéletesen elfogulatlanul. „Buzdító verseit megcsúfolva — írja Vörösmartyról —, rámeredtek a magyar közélet végzetes ellentmondásai, a reformkor papírral betakart szakadékai, amelyek fölött növekvő harciassággal vonult a jövő felé egy alapjában véve még mindig gyönge, védtelen és főleg társtalan nép." Tapasztalt és kiábrándult európai tekintettel nézi a térség népeit, a magyart csakúgy, mint a többit: „Kölcsönös gyanakvástól tehetetlen gyűlöletig fokozódó érzelmi skálán figyelte egyik a másikat, hunyorogva, káprázva nyújtóztak egy kicsit erre, egy kicsit arra, féltékenyen és telítve önsajnálattal, mint a feltámasztó varázsvesszőre váró feldarabolt királyfiak. A sors iróniája, hogy a *német* imperializmustól fűtött Habsburg-birodalom, s az ugyancsak *német* szellemmel átitatott balti arisztokraták által befolyásolt cári uralom közé ékelve a megosztott erejű, gyenge földrajzi középen eredetileg ugyancsak *német* volt e felszabdalt királyfiak életre keltő varázsvesszője is: a herderi népfilozófia. Különböző érzelmi előjellel ugyanakkora a hatása Kölcseyre, mint mondjuk Szakolcán egy magában emésztődő szlovák papra vagy egy tűzokádó zágrábi újságíróra." Nem, Cs. Szabót igazán nem bűvöli el semmiféle „nemzeti öncélúság". Elfogulatlansága azonban soha ki nem zárja elfogódottságát, ahol éppen az való. Hogyan ír például a Lánchídról, mennyire kiemeli, hogy épülése nemzeti ünnep volt, s már akkor sűrített nemzeti jelképpé nőtt! „S ez a páratlanul személyes, merném mondani: lélektől lélekhez szóló szoros kapcsolat a híddal, igen: a Híddal máig sem szakadt meg a magyarokban, bennem annyira nem, hogy felrobbantását Hitler leggazabb háborús rombolásának tartom. Volt nagyobb is, tudom, Normandiában, Észak-Itáliában, de nálam ezért a robbantásért kellene számolnia. Pedig több mint harminc télen át egyszer sem láttam róla a sirályokat körözni."

Ezzel a személyes felhanggal válik aztán még közvetlenebbé s plasztikusabbá mindaz, amit Cs. Szabó Vörösmarty késői nagy verseiről mond. „Sorsunk már rég meg van énekelve abban a néhány versben, amit 1846 után írt, ha úgy élünk, ahogy irgalmatlan századunk rendeli... A látszólag tengődő elme ritka kitörései túlröpítették kortársain, átröpítették az őrülttel *is* mérhető huszadik századba."

Az „is" kiemelése fontos itt; jelzi, hogy Cs. Szabó számol a század nem őrülttel mérhető felével. Krúdyról, Joyce-ról, D. H. Lawrence-ről, Aldous Huxleyről, Richard Hughes-ról, Audenről, Halász Gáborról, Illyésről szóló írásai elhatárolnak a század áttekinthetetlenül nagy irodalmából egy kis minőségi magot, melyben láthatóan jól érzi magát. Nem mintha mindőjükkel mindenben egyetértene; kivált Huxley és Auden misztikumba hanyatló késői írásait szemléli megértő rosszallással. Megértővel, hisz irgalmatlan századunk zűrzavarában embertelenül nehéz föladat az értelem keresése, és rosszallással, hisz ilyen kiváló elméknek mégsem lenne szabad meghátrálniuk a föladat előtt. Lám, Halász Gábor híven és elszántan vállalta, mindhalálig. Az ő eszét, tisztességét, iróniáját, soha meg nem elégedését, pallérozott humanizmusát mindig mintának tekintette Cs. Szabó; tán épp azért is hivatkozik éppen a Halász Gábor-esszében olyan határozottan és explicite Erasmusra, aki valamilyen formában többnyire ott lapul a többi esszé alján is, ha Cs. nem is utal rá név szerint, nincs is szükség rá, hisz a becsületes írástudók közös védőszentje ez a szabadelvű, ironikus keresztény, „aki a maga módján éppen olyan bátor volt, mint egy sárkányölő lovag, csak többet szenvedett udvarias mosolya mögött".

Nehéz megmondani, ki mennyit szenved udvarias mosolya megett; mindenesetre nem csoda, ha Cs. Szabó közös védőszentjükként tisztelte ezt a szellemi sárkányölő lovagot, aki ugyanúgy második hazájának tekinthette Angliát, mint ő. Erasmus és Cs. Angliája persze erősen különbözött, a különbséget ő maga is többször regisztrálja. De sok mindenben meg is egyeztek; egyebek közt abban, hogy Erasmus Angliája még nem volt nagyhatalom, Cs. Szabóé már nem. Cs. Szabót különben is az az Anglia foglalkoztatta tán leginkább, ami időben az övé, s az Erasmusé közé esett. Ismerte töviről hegyére, s nemcsak az irodalmát; az angol piktúra nagy századáról például semmiféle nyelven nemigen találhatnánk jobb eligazítókat az ő írásainál.

A művészettörténész Cs. Szabó külön tanulmányt igényelne; itt azonban megelégedtünk a gyanútlan diák követésével. Annál is inkább, mert Cs. Szabó úgy tud nézni a legismertebb képre is, mintha nem födné el felismerhetetlenségig a tudós interpretációk sok reárakódott rétege. Volt már alkalmunk megcsodálni ezt a közvetlen látást és láttatást, ahogyan például elibénk varázsolt egy Turner-képet; most inkább azt emeljük ki, ahogyan fel tudja villantani élet és piktúra összefüggéseit, meg tudja értetni ízlés és stílus korrelációját, ahogyan néhány biztos vonással fel tudja vázolni a művek keletkezésének hátterét. „Odaát Franciaországban — írja az angol festészet száz arany esztendejét (1760—1860) tárgyaló esszéjében — sziporkázó mondásaira büszke egy parazita márki, aki évek óta nem járt a birtokán, az angol lord a tenyészállataira, a birtokán épült vasöntödére és a házi vegykonyhára, ahol tudósok és feltalálók bevonásával fizikai és kémiai kísérletek folynak. Nem csoda, hogy festészetükbe is behatol a tudományos szellem. Wright of Derby misztikus világlátású képein műszerek köré gyűjtötte a család három nemzedékét; Stubbs kiváló anatómiaprofesszor lehetett volna egy állatorvosi főiskolán; Constable jól ismerte az akkor születő meteorológiai tudományt; Turner belemerült Goethe színelméletébe." Nem lehetne frappánsabban összegezni, de Cs. Szabó tudja jól, hogy a művek megértéséhez, legyen bármily eleven, nem elég a háttér fölvázolása. Tüzetesen megvizsgálandó a környezet: megrendelők s művészek nyíltan soha be nem vallott bonyolult viszonya. Lám, a szegény Richard Wilson hiába tudott mindent a tájképfestésről, amit az olaszok, tőle mégis csupa portrét rendeltek, s még Constable-nak is, évtizedek múlva, az uralkodó akadémikus ízléshez kellett igazítania drágán megfizetett tájképeit, úgyhogy ma már csak az impresszionizmus felé szabadon kitárulkozó vázlatai élnek igazán. George Stubbs pedig tán csak azért lophatott be nemes lovaiba annyi költészetet, mert előkelő megrendelői nem vették észre. Turner már festhetett szabadon, ahogy tudott, s amit akart, ámde ez a szabadság az ízlést diktáló nagypolgárság közönyét és tájékozatlanságát takarta, ami felért a száz év előtti portrérendelők arroganciájával. „Kopófalkák mögött, regényes parkok tisztásán őzeket etetve, a földesurak a Régi Rendben nem becsülték eléggé a hazai művészeiket, de ha becsülték, választásuk kozmopolita ízléssel a legjobbakra esett, nincs komoly szintkülönbség Róma, Párizs, London között. A világbirodalom szervezői: nagyvállalkozók és nagykereskedők, gyarmati kormányzók és elpolgárosodó arisztokraták bátortalan és tájékozatlan ízléssel tisztelték ugyan a festészetet az Új Rendben, de a rosszat." Csoda-é, ha a jó művészet kerülőutakra kényszerül? Blake elragadtatott grafikai látomásainak, a *Pre-Raphaelite-Broterhood* rajongó eszképizmusának mellékútjára, ami persze később a szimbolizmus mélylélektanán és a szecesszió szeszélyes vonalain keresztül mégis csak visszakanyargott a közízlés fővonalába. Az angol száz arany esztendő hanyatlásával a szemében nézi Cs. a Bécsi Szecesszió 1971-es londoni kiállítását, csakúgy, mint a francia szimbolista festők 1972-es mustráját; nyilván ezért is szemlélheti, a jóféle angolhonos magyar derűs fölényével, nosztalgiáktól és zavaros belemagyarázásoktól mentesen az egész kavargó látványt. Nem kicsi bátorság kellett hozzá, hogy valaki ravasz strukturalista esztétikák, okos(kodó) vizuális szemiotikák, komplikált szocio-kulturális modellek nagy divatja idején ilyen egyszerűen és természetesen merjen írni képekről és versekről, mint Cs. Ma persze, a nagy divat tűntével, nem nehéz már értékelni Cs. Szabó nemes egyszerűségét, de amikor ezek az írások keletkeztek, akkor az egy Szentkuthy Miklós kivételével senki el nem merte kiáltani, hogy meztelen a király! Különben Cs. se kiáltja; a két nagy író merőben más vérmérsékletű. Cs. egyszerűen nem vesz tudomást a királyról. Jár a maga útján rendíthetetlenül, bízva az értelmes emberi beszéd meggyőző erejében, naponkénti ellenkező tapasztalatok és másirányú csábítások ellenére. Ez az ódzkodás az előregyártott elméletektől és az utólag mindent megmagyarázó ideológiáktól — ami (minden különbözőségük ellenére) a magyar irodalom másik nagy ángliusával, Szentkuthyval rokonítja — a legapróbb részletekig áthatja Cs. Szabó szemléletét. Figyeljük csak meg például, hogy mennyivel többször felbukkan a romantikáról szóló passzusaiban az a szó, hogy „csalogány", mint az, hogy „társadalom", vagy „osztály". Nem mintha Cs. nem tartaná nagyon is alapvetőnek a társadalmi és gazdasági tényezők szerepét a kultúra bármilyen jelenségében. Ellenkezőleg, épp azért kerüli az elvont fogalmakat, mert tudja jól, hogy a jelenségekben egykor értelmükkel s érzelmeikkel benne élőknek mennyivel többet mondott az a kézzel fogható és füllel hallható valami, hogy „csalogány". Empirizmus? Talán; mindenesetre az eredeti locke-i értelemben, ami — mint tudjuk — nem nélkülözi még az „intellectus ipse"-t. De mielőtt túlságosan beskatulyáznánk, gondoljuk meg, hogy Cs.-nek inkább a tapasztalat milyensége számít, mondhatni a minőségi összetétele, mert csak az így, priméren elemzett komponensekből képes kiválasztani a rangsoroló elme a lényegeseket.

Valami ilyesféle igényes minőségi elemzésnek köszönhető tán leginkább Cs. történelmi tanulmányainak újdonsága, érdekessége, üdítő nonkonformizmusa. Milyen magától érthető természetességgel helyezi például el a honfoglaló magyarokat Nagy Károly felbomló birodalmának perifériáin szaracén és viking rablóhordákkal együtt, a hanyatlás szemfüles, ám korlátolt haszonélvezőiként! Vagy élősködőiként? Helyzeti előnyüket mindenesetre legalább annyira köszönhették ellenfeleik gyöngeségének, mint a maguk erejének, ami nyomban meghátrálásra kényszerült, mihelyst csakugyan elszánt ellenállásba ütközött. A honfoglalásban tehát „hon"-ról inkább csak a lech-mezei vereség — ahogyan Cs. nevezi: „áldásos vereség" — után beszélhetünk, miután „Szent István államteremtő forradalma által összetapasztva, keresztény hiten kiváló államszervező lett a magyar", s „maga körül a szláv gyűrűvel, s a keletre húzó német »élettér« örökös nyomása alatt, az Árpádok lassan megértett akaratából bezárkózott a legelők, rétek, szántók, erdők és haldús folyók várába". Cs. Szabó a hanyatlásból és rablóhadjáratokból kiemelkedő Európa szerves és alakító részének látja ezt a Magyarországot; a kunokat megfékező Szent László a magyarokat megfékező I. Ottóval kívánkozik párhuzamos életrajzba. De párhuzamokat és áthatásokat lát Cs. Szabó az egész Európa keresztény középkorában mindenfelé; háborúskodásokat is persze, fölös pusztításokkal s kegyetlenkedésekkel. De látja azt is, hogy „a gigászi örök küzdelem a közép- és kelet-európai élettérben: romantikus találmány, magas síkon a nemzeti ideológia költötte ki, alantasan a politikai propaganda terjesztette, a fegyverek aztán engedelmeskedtek mind a kettőnek... Képzelődés, hogy ez vagy az a nép államalkotásra termett, a másik nem, hiszen a 10. században, aránylag rövid időközzel, három keresztény királyság alakul ki, máig tartó léttel, Közép-Európában, kettő szláv: a cseh s a lengyel, egy meg finnugor és török: a magyar. Rómához állt mind a Három Nővér."

Szaracének és vikingek vad társaságából válnak tehát Cs. magyarjai csehek, lengyelek, horvátok nővéreiként Róma gyermekeivé. A kép rímel Szücs Jenő vázlatával Európa három történeti régiójáról; s ahogyan Szücs Jenő, úgy Cs. Szabó is mindig látja ezzel a latin Közép-Európával szemben a görögöt. Ha nincs a két nagy testvéregyház vetélkedése, meglehet, másként alakul a térség egész térképe; s Bizánc nagysága, politikája, kultúrája, hanyatlása, s végül feloldódása az ozmán áradatban szerves része Cs. Szabó magyar művelődéstörténetének. Igen, feloldódása, mert azok a törökök, akikkel Cs. magyarjai szembekerülnek, meglehetősen elgörögösödött törökök; amint a magyarok meg, noha egészen másként, nem kevésbé erős itáliai hatás alatt formálódtak. A középkori s reneszánsz Itália gazdaságáról és művészetéről szóló esszék így közvetve vagy közvetlenül rólunk is szólnak; s ez az Itália-centrikusság az alapja a kötet egyik kulcsesszéjének, a magyar 15. század tragédiájáról szólónak.

Mint annyi Cs. Szabó-esszének, ennek az írásnak is egy kiállítás volt az ürügye, az 1982-es ausztriai „Mátyás király és a magyarországi reneszánsz" kiállítás. A kiállítás Magyarország virágzását mutatta be, Cs. Szabó azonban messzebbről s előbbről indít, s végül sokkal mélyebbre ás, mélyen a virágzás alá. Ozorai Pipó részletes bemutatásával kezdi az írást, hisz az alacsony sorból fölvergődött nagy *condottiere,* Zsigmond király bizalmasa és Masolino da Panicale művészetének csodálója, az ozorai vár és a lippai kórház építtetője, ez a Magyarországba törökverőnek szegődött féktelen zsoldosvezér, szakasztott mása az itáliai dinasztiaalapítóknak, ő nevelte a maga képére és hasonlatosságára félelmetes törökverő *condottiere*-vé az ifjú Hunyadi Jánost. Káprázatos szemléletességgel varázsolja Cs. Szabó Ozorai Pipó fejedelmi alakja köré a kort: Andrea del Castagno jól ismert festményétől a messzi magyarországi megrendelőtől hazatérő Masolino egyik képén felbukkanó magyar emlékek nyomozásáig — hisz végtére képzőművészeti kiállításon vagyunk — ma is meglevő s rég elpusztult műalkotásokkal mutatja be az itáliai színekkel épphogy csak színeződő Pannóniát, ahogyan készül az ozmán birodalommal vívandó élet-halál harcra. Eleve reménytelen harcra? Cs. nem így látja. A Bizánc örökébe lépő, s gazdaságilag teljesen elgörögösödött ozmán birodalom tipikus kelet-mediterráneumi nagyhatalom volt, ezeken az északi végeken eljutott katonai s gazdasági erejének határaiig, s hogy pár száz kilométerrel idébb vagy odébb áll-é meg, az nagyrészt az ellenállástól fog függeni, amelybe ütközik. Ebben a szellemben harcolt Ozorai Pipó, ezt tanulta meg tőle, s vitte még nagyobb tökélyre Hunyadi János; ez az állandó és intenzív *condottiere*-hadviselés tudta leginkább megállítani a törököt. Vérbeli reneszánsz condottiere volt Mátyás is, de sajnos birodalmi álmokkal megverve. Itt kezdődik a tragédia, Mátyás királlyá választásával indult el az ország a Mohácshoz vezető úton. Feltartóztathatatlanul. És nemcsak azért, mert Mátyás figyelmét északi álmai az első esztendők után végleg elfordították a déli határokról. Ezt eddig is tudták, olykor fel is rótták neki történészeink. Cs. Szabó azonban mélyebbre ás, ő nem Mátyás hibáiban, hanem erényeiben keresi a kudarc okát. Cs. Szabó Mátyása született *condottiere,* túlságosan is jó, s *condottiere*-módszerekkel jól lehetett centralizálni, s megszervezni egy — akár nagyobbacska — élénk gazdaságú itáliai városállamot, de egy hatalmas középkorias országot, ahol még valamire való városok se voltak? Amíg élt, roppant munkabírása és tehetsége — no meg félelmetes zsoldoserege — átsegítette Mátyást a bajokon; de alig hunyta le a szemét, nyomban kiderült, hogy az országban nincsenek meg a nyugati típusú központosított monarchia feltételei. Cs. ki is dolgozza a legfontosabb négy gazdasági és politikai feltételt, szaktörténésznek dicséretére váló precizitással; de mintegy *ad oculos* demonstrálásképpen, odakanyarítja a magyarországi reneszánsz virágzása köré az akkoriban itt mindenfelé élő, s virágzó délnémet késő gótikát. Mátyás reneszánsz álmait követhette egy vékony elit, de az ország lelkét a János-réti Passió Mestere fejezte ki. Át lehetett gyúrni ezt az egész hatalmas világot olyan központosított birodalommá, ami aztán sikerrel verje vissza a törököt? Nem lett volna ahhoz elég tán kéthárom Mátyás se! „Nem, ne szépítsük, de ne is kisebbítsük, mert csak önmagunkat kisebbítenénk. *Condottiere-vér* volt a javából és született zsarnok, páratlan tehetség mindkét szerepben, furfangos, mint az olaszok, de nagylelkűbb, mint azok. Tökéletes szereposztással, amire ritkán képes a történelem, ő lehetett volna Milánó hercege, a legjobb emlékű." Ebből a szempontból nézi s értékeli Cs. Szabó László Vitéz János és Janus Pannonius összeesküvését. „Ott lettem volna-e — töpreng végül maga is személyes ügyeként vállalva a kort — az összeesküvők között? Nehéz kérdés. Szívemben igen. Engem is lázadásra ösztökélt volna a meglepett, nagy csalódás, mondhatnám, bálványomlás, de valószínűleg tudom, hogy egy zsarnok füle álmában is érzékeny. Mindig s mindenütt. Talán átkéredzkedtem volna a kancelláriáról a könyvtárba, de az is lehet, hogy együtt menekülve a pécsi püspökkel, ott virrasztok a borzalmasan kínlódó ember utolsó órái felett." Ó, a „gyanútlan diák"! Hiszen, ha akarta volna se írhatott volna mást, mint magyar művelődéstörténet. Nemcsak a tollával. Egész hosszú életével. Ezért, s nem csupán Ozora révén bukkan fel ebben a kulcsfontosságú Cs. Szabó-írásban Illyés neve. Összetartoznak ők — amint a kötetet záró írások is tanúsítják — elválaszthatatlanul; Plutarkhosz bizonyosan bevette volna őket párhuzamos életrajzaiba. Nagy korszakot zár le haláluk a magyar irodalomban, talán a legnagyobbat. Tűntükkel borúsabb felettünk az ég, s munkásságuk nyomán érezhetően szilárdabb lábunk alatt a talaj; ma még fel se igen tudjuk fogni, mennyire. *(Magvető.)*

VEKERDI LÁSZLÓ

Benedek András: Színházi műhelytitkok

A cím után ítélve a régi *Színházi Élet* intimpistás bizalmaskodása juthatna az olvasó eszébe, ha már a kötet első mondatai után meg nem bizonyosodna felőle, hogy Benedek András egészen mást ért a kulisszatitkok fogalmán, mint az egykori magazin szerkesztője. Az ő szóhasználatában az előadást megelőző folyamatot (pontosabban ennek gondolati vetületét: a színházi műhely elvi működését), amely csak azért nevezhető rejtélyesnek, mert leárnyékolja a látható eredmény. Munkája fél ezer oldalon a dramaturgia eszményi tankönyve, fejezeteit nemcsak a színház mai és leendő szakembere forgathatja haszonnal, hanem tanulni vágyó közönsége is. Olvasmányként is izgalmas alkotás, mert a dráma „drámája", középpontban (és konfliktushelyzetben) a dramaturggal, aki az irodalom és a színház világában egyaránt otthonos „kétéltű" műfaj megszületésénél bábáskodik. A lehető legtágasabb perspektívák egyike az övé: közvetít író és rendező között, s mint a darab első kritikusa, a közönség „kimondatlan óhajait" is tolmácsolja, miközben kísérletet tesz szöveg és játék autonómiájának egyeztetésére, összhangjának megteremtésére. A mesterség szabályait tudatosítani akaró szándék azonban csak egyik sugalmazója a könyv keletkezésének. Történetírói hajlandóság is párosul vele. Benedek András műve egyszersmind vallomásos krónika, nem is akármilyen múltról, a *Nemzeti Színház* utolsó nagy korszakáról. Az ötvenes-hatvanas évekről, amikor még a klasszikusok otthon voltak benne, Illyés Gyula és Németh László házi szerzőnek számított, az előadások igényességét olyan színészek reprezentálták, mint Somlay és Bajor, Tímár és Apáthi, Bessenyei és Mészáros Ági, a rendezésben pedig Gellért Endre volt a mérce. (Tán csak az igazgató maradt le mögöttük teljesítményével.) Benedek András, aki mint vezető dramaturg, tanúja, sőt cselekvő részese volt ennek az időnek, korántsem a nosztalgia aránytévesztéseivel idézi meg az eseményeket, hanem sine ira et studio tárgyilagossággal, irodalom- és színháztörténeti távlatossággal. Idegen felfogásától a múlttal és szereppel való kérkedés is: az olvasó előtt nyitva hagyja a lehetőséget, hogy a diszkontinuitást, a hatvanas évek közepétől bekövetkező hanyatlást a viszonyítások által maga konstatálja.

Benedek András tanulmánykötete nyitófejezetében a drámaíró Németh László portréját rajzolja meg. A *Vívódó lelkek* remek dramaturgiai összefoglalás, amely a színházi fogadtatás jelenkori apálya ellenében a mű jelentőségét bizonyítja. „Németh László kísérlete ugyanolyan rangú, mint világhíres pályatársaié" — summázza róla értékítéletét. Az író hősszemléletének vélt konzervativizmusa csupán csalóka látszat, hisz neki az irónia közbeiktatott kontrolljára nincs is szüksége, ugyanis drámáiban magát az értelmet fokozza szenvedéllyé. Maradandó újításnak tartja, hogy humanizálja a végzetet, drámaírása elevenségét pedig azzal példázza, hogy még a pálya vége felé is vállalkozik kísérletekre. (Tán csak a Németh-dráma ötvözet voltának leírásával marad adósunk. A *Villámfénynél* főhőse például egyszerre „védekező" és „cselekvő" ember. Ami a század elején a magyar dráma történetében még külön vágány: az ötlet, a szituáció vagy a jellem egyoldalú kiemelése, az író dramaturgiájában szerves egységbe fonódik.) A *Galilei története* a kötet kiemelkedő írása: műhelynapló és kortörténet páratlan szövődése. Akárcsak Sinkó emlékezése az *Optimisták* hányattatásáról: az *Egy regény regénye,* Németh darabja se csupán az újkori gondolkodás hősének tragikumát ábrázolja, hanem — a bemutató körüli hercehurcákkal — szerző és mű sorsát is. A háttérben itt is Sztálin a Gegenspieler: a színrevitel és a história dátumai kísértetiesen egybeesnek, a dráma ügye érzékeny szeizmográfként jelzi a társadalmi légkör változásait. Érdemes volna e ritka feszültségű történetet tanulmányburkából kiszabadítani, s dokumentumdrámává fejleszteni. Az *Író és dramaturg* — a színházi bemutatók előkészületeinek tükrében — három Németh-darab: *A két Bolyai,* az *Utazás* és a *Gandhi halála* genezisét tárgyalja. Egyúttal — a harmónia és kudarc végpontjai között — író és dramaturg együttműködésének lehetséges (és tipikus) eseteit tárja fel. Alacsonyabb hőfokáért bőven kárpótol megfigyelésekben és adatokban való gazdagsága.

A másik drámaíró, aki — a szerző irányultságát, vonzalmait példázón — Benedek könyvében önálló fejezetet kap: Illyés Gyula. Talán jellemzi őt a színpad „igehirdetőjeként": a gondolatok „rapszodikus árama", a költő és prédikátor szerepe fontosabb a számára, mint a színpadi tér lehetőségeinek és korlátainak aprólékos mérlegelése. Úgy bánik a szöveggel, mint a szobrász anyagával. Benedek András Illyés pályáját előbb problémakörök szerint tekinti át, a kiválás és hazatérés, a korszerű hazafiság és a csapdákat állító hűség ábrázolásának logikai rendjében. (Nem lett volna haszon nélküli a történeti szempont se: így jobban kitűnt volna, hogy a drámaíró fejlődése a történelmi realizmustól a klasszicizáló morális tragédiákon át miképp közelített az abszurd és groteszk stílus szuggesztióitól se mentes kései parabolákhoz.) Aztán öt nevezetes bemutató történetét nagyítja ki az összképből. Az *Ozorai példa* és a *Fáklyaláng* históriája azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert a végleges szöveg kialakulását regisztrálja, a *Dózsáé* pedig az emlékezés és újraolvasás kettős perspektívája okán. A *Letérdelt-e Teleki* olyasféle korképet sző a gondolatmenetbe, mint a Németh *Galilei*jéről szóló írás, csakhogy a túlidealizált hatvanas évek elejéről. A *Malom a Séden* ismertetőjében pedig a darabé mögött külön történet is lappang, a tragikus sorsú Gellért Endréé.

A két kitűnő arckép után Benedek András az *Idegen tollak* ciklusában az átdolgozás és dramatizálás lehetőségeit vizsgálja. Abban a vitában, amely Bornemissza *Magyar Elektrája*, majd az átigazított *Bánk bán* nyomán lángolt fel, *Az ember tragédiája* példájára hivatkozik, ahol Arany javításait autentikus szövegnek fogadjuk el. Mindkét végletet elutasítja: az eredetiséget fetisizáló, a színházat múzeummá dermesztő és puszta reprodukcióra szorító irodalmár igényt éppúgy, mint a szöveget nyersanyagként kezelő, anarchisztikus rendezői önkényt. Alapos filológiai elemzéssel bizonyítja Móricz és Illyés vállalkozásának jogosságát, irodalom és színház érdekeinek azonosságát a dráma elevenségében. Benedek András az epikai művek színpadra alkalmazhatóságának kérdésében is igenlő választ ad. Vannak ugyanis két vegyértékű alkotások, amelyek a papiroson és a deszkákon egyaránt helytállnak. Az *Úri muri* például éppoly nagyszerű drámaként, mint regényben: jelzése egy elvetélt színműíró rendkívüli képességeinek. Sok múlik a módszeren is. A *Thibault-család* dramatizálása tanúsítja, hogy az emlékezés filmszerű, flash-back technikájával vagy a többszálú cselekménybonyolítás shakespeare-i megoldásaival mennyi elbeszélői érték meg- és átmenthető.

A színháztörténeti érdekű fejezetek némiképp halványabbak az előzőeknél. A *Független Színpad* Hont Ferencék haladó vállalkozását idézi, de a szemtanú emlékezetének töredékességével. A *Három egyfelvonásos* ugyan Déry *Talpsimogató*jához kapcsolódva a realizmus modernebb (a publicisztikusság és életképszerűség ellenében megjelenő) modelljét rajzolja meg, ám e bemutatók mégis csak a história második vonalába tartoznak. *A mi kis színházunk* pedig, tovább a Karinthy Ferenc portréját érdekfeszítően felvázoló *Cini*, a Nemzeti Színház háború utáni életét ábrázolja, de — a másutt már megírt nagy témák hiányában — a zenei bagatellek közvetlenségével és oldottságával, a dogmatizmus hétköznapjait megelevenítő anekdotákkal, humoros és ironikus hangvétellel. Aztán — némiképp leszűkítve a cím: *Egy kor foglalata és rövid krónikája* jelentését — színészi arcképek következnek. A pátosz védelmében „az utolsó európai bölényé", Somlayé, a „könnyed, játékos, természetes mozdulat" varázsát idézően Bajoré, az extra- és introvertált színésztípust ötvöző Apáthié, a lírai bájt megtestesítő Mészáros Ágié és végül Bessenyeié, aki Széchenyi szerepében képesnek bizonyult a Kossuth-alakítás lángoló romantikájának és a Görgey-portré racionális kételyének a szintetizálására. Kár, hogy a névsor nem teljesebb, például Timárral, Bástival, Gózonnal vagy Rajz Jánossal.

A zárófejezet — teoretikus igényével, áttekintő szándékával — a kötet résztanulmányainak színvonalas összegezése. *A közönség szerepe* egyrészt a manapság divatos befogadásesztétikákkal összhangban a néző perspektívájából készült drámaelméleti összefoglalás, másrészt az újszerűség fetisizálásával és az öncélú színház egyoldalúságával szemben a dráma hagyományos értékeinek: üzenetvoltának és közérthető formanyelvének a védelmezése. A *Drámaíró és rendező* az „irodalmi" és a „rendezői" színház vitájában az előadás kollektív jellegének a hangoztatásával kísérli meg a szükséges érdekegyeztetést. *A dramaturg szerepe* a kultúrpolitika megrendelésére írott átgondolt intézkedési terv, a *Színház és iskola* pedig a tanügy számára összeállított invenciózus tantervi javaslat.

A *Színházi műhelytitkok* megjelenése dramaturgiai tárgyú irodalmunk fontos eseménye. Vonzó teljesítmény a tanulmányírói személytelenség és az emlékidéző vallomásosság tiszta aránya révén. A szerző mindenekelőtt (eszmeés műfajtörténeti, illetve filológiai értelemben egyaránt) megbízható elemzésekkel akarja szolgálni a magyar dráma ügyét, de az élmény forró pillanatait se hallgatja el. (Például megrendülését, amikor a turini Kossuthot alakító Bessenyei maszkján Benedek Elek vonásaira ismer, vagy a villámcsapásszerű igazság döbbenetét, midőn a megalázott Galilei a protokoll közönség előtt „a nyomorult emberi nemet" óvja a „keskenyfejűektől". Kitűnő a kötet kompozíciója: sokféle hangnemű és műfajú írás, mégis feszes, azonos eszmei mag körül elrendeződő, egységes gondolatmenet. Főképpen klasszikus szerzőkkel foglalkozik, de — például a *Thibault-család* dramatizálásának apropóján vagy a *Talpsimogató* ürügyén — a modernek iránti érzékenységét is tanúsítja. Mindenekelőtt azonban apologéta akar lenni jó színházi ügyek védelmében. *(Magvető.)*

GREZSA FERENC

Csűrös Miklós: Színképelemzés

Nagyjából egy évtized termésének foglalata a *Színképelemzés*, lényegében a kritikusi és irodalomtörténészi pályakezdés eredményeit összegezi.

A könyv olvasójának legelőször talán az írások tematikai változatossága és módszertani sokfélesége tűnhet fel. Már a tartalomjegyzék áttekintésekor is rájöhetünk, hogy Csűrös Miklós tanulmány- és kritikagyűjteménye is abba a manapság oly gyakori kötetcsoportba tartozik, amely legelsősorban a szerző munkásságának keresztmetszetszerű dokumentálására törekszik, nemigen érvényesítve valamely szigorúbb anyagkiválasztási elvet. A kötetszerkesztés egyik változatát a témák és feladattípusok közeli rokonsága vagy éppen markáns egységessége határozza meg elsődlegesen, elég szorosan megszabva így a könyvformálás módját is. Ilyenkor a tanulmánykötetben maga a választott tárgykör és a vállalt alapfeladat a mindenekelőtt való. A másik változatban inkább a kritikus és irodalomtörténész egyénisége kerül előtérbe, az ő műhelyének bemutatása lesz a cél, s ha a szerzői feladatválasztások a többféleség jegyében állnak, akkor a homogenizálás helyett éppen a sokarcúság reprezentálásának igénye szabályozza a komponálásmódot. Csűrös Miklós első kötetválogatása nyilvánvalóan az utóbbi irányt követve jöhetett létre. Jóformán csak a Kodolányi regényírásának szentelt egy-két jelentékenyebb esszéjét nem láthatjuk újra a folyóiratközlések után e könyvalakban is, máskülönben amivel a kötet-összeállításig foglalkozott, annak alkalmasint minden érdemi hozadéka együtt van a nagy terjedelmű kötetegészben.

Természetesen mindezt pusztán a jellegmeghatározás, nem az értékelés szándékával mondtuk el, magától értetődőnek vélve, hogy mind az egységesített, mind a heterogén alkatú tanulmánygyűjtemény kategóriájában lehetséges a meggyőző értékreprezentáció. A könyvkiadási gyakorlatban akár ki is egészítheti egymást a kettő, az egyik erényeit és erősségét nem vonhatja kétségbe a másiké, ha egyébként a színvonal kielégíthet bennünket. A *Színképelemzés* meggyőző erővel, tehát igazoló érvénnyel bizonyíthatja a többféle anyagot és írásváltozatot magába foglaló kötetszerkezet létjogát, mert jól felkészült, érzékenyen olvasó, okosan gondolkodó irodalmár munkáit gyűjti egybe, megismertetve velünk az irodalom közvetítő szolgálatának egyik értékes és rokonszenves módját, kirajzolva a szerzői arcképet is, megismerhetővé téve magát a személyiséget.

Három cikluscím alatt sorakoznak egymás után az esszék: a *Költők a hetvenes években* fejezet lírikusi életművekről és verseskönyvekről szól, ezt a *Négy versértelmezés* követi, majd *Írók és „sorskérdések"* címmel jelölve kerülnek egymás mellé néhány huszadik századi magyar író publicisztikájával, tanulmányírásával, eszmevilágával foglalkozó részelemzések és összefoglaló áttekintések.

A fülszövegben azt olvashatjuk, hogy Csűrös Miklóst tanulmányíróként leginkább a múlt század második fele irodalmi folyamatainak, a népi írók mozgalmának és a mai magyar lírának a kérdései foglalkoztatják. A *Színképelemzés* ebből a hármasságból alig dokumentálja a 19. század iránti érdeklődést, hiszen ezt a tárgykört egyedül az *Ez az élet*... című Arany-vers — egyébként kiváló — interpretálása képviseli az együttesben, egyáltalán nem is illeszkedve a maga esetlegesnek tetsző egyediségében a kötet rendszerébe. A népi írók mozgalmának kérdései átfogó problémakörként — mozgalomtörténeti áramlatok s folyamatok formáiban — nincsenek ugyan jelen, inkább a népi irodalom egy-egy alkotójának életművéből emel ki részleteket a tanulmányíró, de ez az érdeklődési irány az előbbinél így is jóval gazdagabban jelenik meg az összeállításban. Minden tekintetben — tematikailag, terjedelmileg s az elemzések hozamát nézve egyképpen — a kortársi magyar líra fejleményeinek vizsgálatára szánt esszésorozat adja a könyv fő vonulatát, tanúsítva ily módon, hogy a *Színképelemzés* szerzője a költészetközvetítésben jutott a legmesszebb, annak eredményeként nyújthatja olvasójának a legtöbb értéket.

Legkevésbé a legkisebb terjedelmű *Négy versértelmezés-ciklus* került hozzánk közel, jóllehet az interpretációk szakmai igényességével és színvonalával semmi bajunk nincsen. Már említettük, hogy szervetlennek tartjuk az Arany-vers elemzésének elhelyezését, nem illik ez a munka ebbe a könyvbe semmiképpen. A másik három értelmezésben a költeményválasztás nem nyerte el igazán tetszésünket, ezért a mégoly alapos és elmélyedő elemzési műveleteket is lankadó érdeklődéssel követtük. Ismert és jó költők verseit analizálja Csűrös, a kiszemelt alkotások sem rosszak éppen, ám kiemelkedő lírai műnek — szerintünk legalábbis — egyiket sem lehet minősíteni, legfeljebb mai líránk egy-egy versmodelljének átlagát képviselheti mindegyik. Ez pedig kevés indok a tüzetes versértelmezési vállalkozásra. Bárki hosszan sorolhatná költészetünkből az itt szereplőknél sokkalta jelentősebb verspéldákat, amelyek valóban megérdemelhetnék az egyedi taglalást, a kiemelő vizsgálatot. Azt csak ráadásul tesszük szóvá, hasonlóképp kifogásoló hangsúllyal, hogy mindhárom elemzett költemény olyan lírikusoktól való, akikről a nyitó ciklusban már portré- és pályaképszerű összefoglalásokat, részletes méltatásokat olvashattunk. A variációs visszatérésnek ez a módja nem találkozott tehát egyetértésünkkel.

A törzsanyagként is felfogható *Költők a hetvenes években,* a legterjedelmesebb fejezet, egyaránt kitűnik gazdagságával, színességével és tartalmasságával, igényes szakszerűségével. Csak egy-két recenzió rövidségű cikk található ebben a ciklusban, az írások többsége versköteteket és életműveket mérlegelő esszészerű munka, s akad egy másfajta összefoglalás is az összeállításban, mégpedig az 1979—1980-as évek pályakezdő lírikusainak körültekintően gondos, megfigyelésekben és szempontokban bővelkedő szemléje. Úgy látszik, Csűrös Miklós az egykori nyugatos harmadik nemzedék jeleseihez vonzódik a legjobban, legalábbis szembetűnhet, mennyire megértő módon és milyen odaadó figyelemmel méltatja például Vas István, Jékely, Kálnoky, Weöres, Rónay György — és mások — versművészetét. A „középnemzedék" tagjairól szóló jegyzetek sorából főként a Rába György, Csoóri Sándor és Fodor András könyveihez kapcsolódó kommentárokat emelhetjük ki külön nyomatékkal. A fiatalabbak közül kivált a Tandorit és a Petri Györgyöt bemutató esszéket érezhetjük jól megoldottnak.

Higgadt és tárgyszerű líraelemzőként ismerhetjük meg Csűrös Miklóst, aki a pontos leírás és a szabatos jellemzés szándékával dolgozik, racionális megfontoltsággal taglal és karakterizál, tartózkodva a közvetlen érzelemnyilvánításoktól, visszafogva a kommentátori személyességet, kerülve az erősebb indulati vagy érzelmi impulzusok hatáslehetőségeit, mindig a kiegyensúlyozott értekező beszédmód formáiban nyilatkozik meg. Megannyi utalása sejteti, hogy folyvást számol a tárgyra vonatkozó szakirodalom eredményeivel, nem ritkán vitatkozik is egyik-másik felfogással, mértéktartó fegyelemmel minden esetben, ám a polémiánál fontosabbnak érzi saját elgondolásainak minél árnyaltabb s világosabb kifejtését. Látszólag tartózkodik a kritikai ítéletek direkt kimondásától, óvatos az értékelés műveleteiben. Valójában határozott értékszemlélet és értékelv érvényesül a gondos és alapos leírásokban, olyannyira, hogy némelykor szívesen vitatkoznánk is axiológiai megfontolásaival, bármily körültekintő is állásfoglalásainak bizonyításmódja. Véleményét azonban akkor is érdemes figyelembe venni, ha épp nem értünk egyet vele mindenben. Azt viszont sajnáljuk — és egyben kifogásoljuk is —, hogy a portrévázlatokat és kötetvizsgálatokat nem kísérik a hetvenes évek vagy más időszakok lírájának általánosabb jelenségeiről, folyamatairól, különféle műfajproblémáiról készített áttekintő esszék, amelyek végül az arcképeket is tágabb keretbe állíthatnák.

Az *Írók és „sorskérdések"*, a záró fejezet meglehetősen messze esik, minden viszonyítás szerint, a líravizsgálatok anyagától. Ez a blokk is egymástól független darabokból áll, s csupán látszatra alkot szoros egységet, hiszen éppúgy szó esik itt Kodolányi publicisztikájáról, Féja irodalomszemléletéről, mint Fülep Lajos gondolatvilágának egyetlen motívumáról, vagy Mészöly Miklós esszéírásáról. Mindegyik helytáll magáért, a Darvas irodalmi nézeteit, a Németh László Berzsenyi-élményét, a Bibó István hagyománylátását érintők is, valamennyi megérdemli kötetbeli helyét. Egyéni választással mi a Kodolányi-analízist neveznénk meg a legsikerültebb kísérletként, ezt a többieknél teljesebbnek s arányosabbnak is látva. Mindenesetre: a lírakutató Csűrös Miklós ezekben a tanulmányokban eszmetörténeti kérdések iránti fogékonyságát és ilyesféle tájékozottságát is bizonyítani tudja. Kiváltképpen a két világháború közötti magyar gondolkodástörténet és irodalomfelfogás kutatásához adhatnak ezek az esszék — ha nem hatolnak is mindenkor elég mélyre — figyelmet érdemlő adalékokat és jótékony ösztönzéseket. *(Szépirodalmi.)*

FÜLÖP LÁSZLÓ

Magyar Játékszín

Méltó helyzetet!

BESZÉLGETÉS POZSGAY IMRÉVEL

— *Tudom, hogy személyével kapcsolatos kérdésektől tartózkodik, de talán a mi közéletünk túlzottan is jól nevelt. Engedje meg, hogy megkérdezzem: mikor járt utoljára színházban?*

— Operában voltam legutóbb, a Manon Lescaut-t néztem meg. Koncertekre gyakrabban járok, de gondolom, kérdését elsősorban prózai előadásokra értette. A Tiszatájban nagy érdeklődéssel olvastam Sütő András drámáját, az Advent a Hargitánt. Egyébként pedig, szakmájából következően nyugtasson meg: nem sokat vesztettem az elmúlt hónapokban.

— *Megnyugtatom. Olvasmányai nyomán szívesen tájékozódik drámairodalmunkban?*

— Igen. Talán azért is, mert gyeremkkoromban az olvasásnak köszönhetően érdeklődtem a színházi élet iránt. Falun éltem, de különféle képeslapokra, folyóiratokra fizettünk elő, s a bennük található színházi tudósítások, pletykák birizgálták a képzeletemet. Hogy a színpadon játszani is lehet, az a műkedvelő színjátszás hatására tudatosult bennem. Szüleim fiatalon részt vettek különféle kulturális eseményeken. Tudom, hogy apám, ki korán meghalt, fiatalon dalárdista volt; anyám leánytársaival együtt műkedvelő előadásokon szerepelt. Ahogy ez másutt is volt, egy-egy agilis tanító mozgatta a község kulturális eseményeit. Nálunk az ő idejükben Döbrösi mester szervezte a falu népét.

— *S „igazi" előadást mikor látott először?*

— Polgári iskolai tanuló koromban, 1947-ben Enyingen egy vándortársulat a Mária főhadnagyot adta. Nem állíthatom, hogy ízlés dolgában rettenetesen tetszett volna.

— *Később a hivatásosak meggyőzőbbnek mutatkoztak?*

— Sopronban és Győrben láttam néhány előadást, de Shakespeare-t s a világirodalom remekeit olvasva ismertem meg. A tudatos színházba járási igény Budapesten az egyetemi években alakult ki bennem. Opera-, hangversenylátogatás mellett elsősorban tájékozódási igény vezetett prózai előadásokhoz. Azóta is úgy vagyok színházi élményeimmel, hogy érzelmileg átadom magam a színpadi történésnek — a distancírozó, távolságtartó megfigyelői készenlétet kikapcsolom magamból. Éppen ezért magatartásom nem lehet iránymutató mások számára.

— *Bizonyára emlékezetes előadások és perc-politikai művek egyként keveredtek fővárosi színházi élményeiben.*

— Utóbbit nemigen láttam. Talán Gyárfás Miklós Forr a világ című darabját említhetem, amelyet a Madáchban láttam. Az emlékezetes produkciók között jól emlékszem Major Tamás Tartuffe-jére, Osztrovszkij Viharjára Mészáros Ágival a főszerepben. Csodálatos hihető erővel alakította Tolnay Klári a Nórát. Láttam a Ljubov Jarováját, a Három nővért, a Ványa bácsit, több Shakespeare-művet és Az ember tragédiáját.

— A körötte fellobbanó vitát figyelemmel kísérte? Lukács György álláspontjáról mint vélekedett?

— Mivel ismertem azt a gondolkodást, amivel Arany körülvette Madách drámakölteményét, Lukács véleménye nem tudott eltéríteni. A falanszter színt illetően ugyan elfogadtam Lukács nézetét, ám nem értettem egyet azzal a sértő dramaturgiai szemlélettel, amivel egész magyar drámairodalmunkat lekezelte. Mert egyetemistaként megismertem Lukácsnak 1912-ben megjelent magyar drámatörténetét.

— Milyennek látta azt a Tragédia-előadást?

— Átforrósodott hangulatban játszották. Szinte tüntetéshangulat uralkodott. Hasonló élményem maradt Németh László Galileijének színpadra vitelével kapcsolatban is. Aminek filozófiai anyaga jobbára elsikkadt, inkább a tettet ünnepeltük, hogy színpadra került.

— Munkája, politikai megbízatása hosszú időn át Kecskeméthez és Bács-Kiskun megyéhez kötötte. Mint más vezetőt, nem sarkallta az az ambíció, hogy a színház minden dolgát személyes ügyének tekintse? S egyáltalában: sok gondot jelentett a színház?

— Ellentétben másokkal, nem törekedtem arra, hogy a nyárspolgári élet szerint racionalizáljam a színház életét. Mindig nagy megértéssel figyeltem a színház munkáját, de nem merültem bele ebbe az életformába; s ambícióm se volt arra, hogy majd „rendet" tegyek. Egyébként Radó Vilmos jó igazgató volt. A világot nem kápráztatta el szenzációs előadásokkal, de hát ki másról mondható el? S ő nagyon értett ahhoz, hogyan kell népszerű színházat csinálni. Telt házak előtt változatos társaság játszott Kecskeméten. Kiss Ferenc, Bárdy György, akik különféle büntetések nyomán kerültek a színházhoz, ők inkább Pesten élték társadalmi életüket. De Jánoky Sándor, Fekete Tibor, Major Pál, Gyólay Viktória hozzátartozott a kecskeméti társadalmi élethez. Rendezett Kecskeméten Németh Antal is. Eseményt jelentett például Raffai Sarolta Egy szál magam-jának bemutatása.

— S olyan mű, mint Németh László Cseresnyése, vagy Latinovits vendégszereplése, nem aggasztotta a megyei vezetést?

— Amikor Latinovits vendégszerepelt, én ösztöndíjasként távol voltam a megyétől, csak alkalmanként jártam haza, de nem emlékszem, hogy ebből gond származott volna. Egyébként Latinovits jelenléte óriási vonzerőt jelentett. Ami pedig a műsorpolitika kényes kérdéseit jelenti, azok másutt dőltek el. A minisztériumban határoztak, s ez a megyei apparátusnak kényelmességet is jelentett. Látták, hogy a műsorpolitikáért felelősséget nem kell vállalni, s megy minden zavartalanul. Így a helyiek egyszerűen postázási aktusnak tekintették a színházi ügyek intézését.

— Színházi események a megye társadalmi életére nem voltak hatással?

— Áttételesen; például Végh Antal szociográfiája, s Darvasnak ebből az anyagból készült műve, A térképen nem található. Az akkori szabolcsi vezetésnek nem fájt Penészlek, de nekünk igen. El is határoztuk, hogy a mi megyénként föltérképezzük. Erdei Ferenc akkor országgyűlési képviselője volt ennek a vidéknek, s ő is részt vett a munka előkészítésében.

— Jó néhány megyében a vezetők nem tartják feladatuknak, hogy a színház munkáját személyesen figyelemmel kísérjék. Vagyis: nem járnak színházba. Legfeljebb ha „fentről” érkezett elvtársat kísérnek el. De más példát is említhetünk arra, hogy országos vezetők is legfeljebb a nyugati filmeket és a Vidám Színpad premierjét tüntetik ki jelenlétükkel. Megyei vezetőként menynyire látogatta a színházat? Sikk volt-e, hogy a többiek is kövessék felettesüket?

— Abban az időben a megye és a város vezetői megjelentek a bemutatókon. Fontoskodási elemek persze motiválták az ambíciót, hogy egy-egy páholyt például bizonyos személyek birtokoltak. Voltak bizonyára olyanok is, akik a kapcsolatépítés szándékával látogattak el egy-egy előadásra. Jómagam nemcsak megyei vezetőként, hanem miniszterként is fontosnak tartottam a példás színházba járást. Arra ügyeltem, hogy ha csak tehettem, nem a bemutatóra mentem. Sok fölösleges felhajtás, protokoll merevvé teszi az ember közérzetét és a színházi közhangulatot is. A mi gyakorlatunkban persze nehéz úgy elmenni színházba, hogy arról az igazgató és a társulat ne értesüljön.

— A hetvenes évek közepén, amikor több fórumon is vita lobbant fel színházi életünkről, az Ön által szerkesztett Társadalmi Szemle kellő súllyal nem mondta el a maga véleményét. Lett volna pedig tisztítanivaló.

— Személyesen erre azt válaszolhatom, hogy nem tekintettem magam kultúrpolitikusnak, akkoriban elméleti-ideológiai kérdések foglalkoztattak. S talán nemcsak én, a szerkesztőbizottság is úgy vélte, túlzottan szakmai, ezoterikus kérdések kerültek szóba. Külön kezelt világ, jobb bele nem kezdeni. Ha most fölteszi ezt a kérdést, és én visszagondolok, úgy vélem, mulasztást követtem el. Talán fölkészületlenek is voltunk, hogy érdemben, kellő elmélyültséggel elmondjuk véleményünket. Más területen nem mutatkoztunk enynyire bátortalannak, hiszen vitát kezdeményeztünk a szövetkezeti mozgalomról, a társadalmi mobilitásról, az érdekviszonyokról. S mint látja, egyik sem volt mellékes kérdés. Bár erre joggal válaszolhatja: színjátszásunk ügye sem az.

— Egy írásában a kultúra tervezésének szükségességéről szólott. De ha most név szerint és intézményekre utalóan számba vennénk, hogy például — kártyások kifejezésével szólva — a színházi életet miféle lapjárások jellemezték, jellemzik, olykor hónaponkénti leosztásban, akkor bizony még az improvizáció is tisztességes minősítésnek tűnne fel. Bizonyos személyek itt büntetlenül és kitüntetetten szórakozhattak és szórakozhatnak színházakkal, társulatokkal. A költőt parafrazálva: gyönyörű képességünk a rendetlenség?

— Kérdés, hogy mi a terv. Az-e, hogy bizonyos csoportoknak valahol akkor is legyen helye, ha már sokadszor is eljátszotta esélyét, vagy pedig a kezdeményezéseknek adjunk teret? A hetvenes évek második felében a rögtönzések mögött is felfedezhető volt egy lényeges törekvés. Az, hogy a kialakult színházi szervezetet megkíséreltük kimozdítani. Nem sikerült. De a kezdeményezés mégis azért volt nagy jelentőségű, mert a kaposvári, szolnoki frissülés nyomán a színházi élet mindenképp elmozdult. Színházi élet kezdett lenni Budapesten. Viszont ez az elmozdulás csak azt szolgálta, hogy kipróbáljuk.

— Mint egykori kecskeméti, hogyan szemlélte a „frissítés” jegyében hirdetett kecskeméti eseményeket?

— Fájdalommal néztem. Mert ez a mozgás virtuálisnak mutatkozott. Valójában züllesztő események zajlottak. Mondhatjuk: általánosabban is értelmezhető, ami ott történt. A latifundiumoknak természete van, hogy aki amíg birtokon belül van, neki mindent szabad. Visszaélve a politikával, némelyek úgy ítélik meg, „politikai érdek", hogy ők akármilyen méltatlan tevékenységet is folytatnak, a költségvetés megnyílik számukra. S ha valakire azt mondják, sérti az érdekeket, nemcsak a pénztárca zárul be, de személyes munkája, léte is kérdésessé válik. Ez a szubjektivitáson alapuló mechanizmus teszi lehetővé, hogy a legönkényesebb döntések szülessenek. De nemcsak a színházi életből, s egymást túllicitálva említhetünk példát, mert a sajtóban se történik másképp. Aki beavatott, az még Marxot is cenzúrázhatja. A másik, ha mégoly igaza is van, nem juthat szóhoz, ha úgy döntenek felőle.

— Latinovits Zoltánról például így döntöttek. Hiába akarta volna a magyar írók színházát. Ha jól tudom, Önnél is járt színházteremtő elképzelésekkel.

— Szakadatlan tárgyalásban voltunk. Ismerve személyiségét, érdekes módon integráló szerepben lépett föl. A színészek java bízott benne, köré gyülekezett, hogy színházat teremtsenek. Alapos beadványban tárgyalta, hogyan képzeli el színházát. Arra is jól emlékszem, saját tehetetlenségem mennyire elkeserített. Latinovits Zoltán szép elgondolása bürokratikus felőrlő gépezetbe került, amelyből semmi nem valósult meg. Szomorú és tragikus, hogy az ő mérhetetlen szolgálatkészségével nem éltünk, s némelyeknek még arra is volt gondjuk, hogy a társadalmi közvéleményben ne a közösségi ügyektől fűtött emberről beszéljenek, hanem rossz állapotának pillanatai legyenek az országos beszéd tárgyai. Nehéz ember volt, de egyre jobban hiányzik. Ma, amikor látható, ki mindenkinek van jogosítványa színházat csinálni, különösképpen fáj, hogy oly keveset tehettem érte. S az a színház, amit ő annyira akart, a mai napig nem született meg.

— Mint minisztert, egy interjúkészítő arról fagatta, hogy bizonyos vidéki előadásokat miért nem láthatnak Budapesten? Azt gondolom, ez a probléma tíz esztendővel ezelőtt is álkérdésnek mutatkozott. Sokkal inkább szomorú, hogy a Kétfejű fenevaddal csaknem másfél évtizedes megalázó komédiát játrattak, hogy Weöres Sándor újabb és újabb műveinek sorsa napi politikai kérdéssé silányul. Miközben Harold Pinter jó és rossz darabjai zavartalan repertoáron szerepelhetnek; s amikor a Godot-ra várva már a nyári balatoni kulturális munkatervet is tisztességgel teljesítette...

— Nekem is az a véleményem, hogy a magyar drámával szemben tartozásaink vannak. S az különösen gond, hogy egy-egy mű színpadra vitele újra és újra politikai konjunkturális kérdéssé válik. A közhangulat, a bánásmód következtében is, természetszerűen felfokozódik, mert a mű nem élheti a maga természetes életét. Úgy gondolom, hogy a színház nyilvánosságát a politika túlbecsüli. Nagyobb veszélyt rejt magában az, ha zárt bennfentességgel kezeljük a kérdést, mintha nyíltan a közönség elé állnánk a még problematikus művekkel is. Mert végül is tudomásul kell vennünk: a mi társadalmunk szellemi terméke; az alkotóval és a művel el kell számolnunk. A nyíltság, hitelesebbé tenné a rendszert és növelné a társadalom azonosulási erejét is. Távlatosan nézve a politikát is veszteség éri, hiszen előbb-utóbb a művet úgyis színpadra kell állítani. S ezt már beismerve, vagy a lelkiismeret kiiktatásával is —, vereség. Ami ismét csak a rendszer tekintélyét teheti kérdésessé; nemcsak a jelenre nézve, hanem visszamenőleg is.

— De ha újra és újra megtörténik, aminthogy megtörténik, miért nem tanul belőle a politika, s miért nem tanulnak belőle azok a személyek, akik e tiltó döntéseket oly rendületlen kizárólagossággal hozták, hozzák?

— Ez a kelepce a politika számára. Mert a politika ebből a mechanizmusból nem tud kilépni, amelyet a maga számára teremtett.

— *De emberek politizálnak és döntenek...*

— Gyakran olyan hivatalnokok kezében van a döntések folyamata, akiknek személyes egzisztenciális és politikai kérdés, hogy hiba ne történjék. Ennél bénítóbb érdekeltség nemigen van. Itt szeretném megjegyezni, hogy a politikát olykor olyan szándék is vezeti, hogy az a hangulat alakuljon ki: fecsérlik az ország pénzét, s a nép kívánja csak a könnyű szórakozást! Ami gazdasági, piaci törvények szerint is igazolja önmagát. Ebben a gyakorlatban a legalpáribb politikai szemét se mutatkozott soha olyan problematikusnak, mint egy értékeket hordozó magyar darab.

— *Ha egy színház repertoárján Woody Allen, Simon Gray, Charles Griffith és G. Feydeau (a névsor folytatható) szerepel, az semmiféle ellenérzést nem vált ki. Ha netán egy színházigazgató elhatározza, hogy egy évadban Illyés, Örkény, Németh László, Tamási, Sütő darabjait egy műsorban szerepelteti, alighanem még a program hirdetéséig se juthat el. Mert illetékes tanácsadók lebeszélnék. Mondjuk meg nyíltan: a nacionalizmus vádját nem kerülhetné el. A gondolatmenet szerint tehát a hitványság parttalanul üzemelhet, a szellemi igényesség évtizedek bevált fogása szerint azonnal gyanússá tehető...*

— Az említett névsor bizonyára már a bérlethirdetési plakáton se láthatna napvilágot. Mert a bürokratikus buzgalom sejteni véli a politika valós és tudat alatti szándékát, s a bizalmas, a jótét lélek szerepében, kapcsolatot tart és közvetít. De ez is feladata, hogy meggyőzze a politikát: ő kivont szablyával őrzi az ideológia és társadalom össznépi érdekeit. Valójában: politikai balhitbe süllyed mindkét oldal. És a csinovnyik zavartalanul üzemelhet és kormányoz. Miközben elvész az ügy, a társadalom tisztításának igénye.

— *Engedje meg, hogy a Madách Kamaraszínházban 1986. február 20-án éjszaka műsoron levő Hoféliának egy részletét idézzem: „... Mi van, te is átjöttél?... Mert annyi hely már nincs. Pláne, ha mi itthon maradunk. Sokan vagytok még odaát?" Gondolom, hogy amikor a német fasizmus elől, kiváló írók, művészek menekültek, Chaplin nem azon élcelődött, hogy mit keresnek Amerikában. Hanem megcsinálta A diktátort. De más vonatkozásban is: a kabaré és a vidám színpadi komédia azon humorizál, hogy egyik-másik szomszédunknál se hús, se tej. Nem gondolja, hogy ez túl olcsó, pöffeteg fogyasztói kivagyiság? A perc-jólét nacionalizmusa!?*

— Az előbb említett kabarékat nem láttam, az idézett kijelentéseket nem hallottam, ezért az ügyről csak általánosságban szólhatok, de úgy vélem, mindenféle mocskolódás a magyarságra üt vissza. Politikai stabilitást ilyen könnyen úgysem teremthetünk. Mások nyomorúságából politikai tőkét kovácsolni, minden politikai etikum szerint is tisztességtelen. Hazánkban élő kisebbségekre vonatkoztatva is. Mert mostanában a dél-afrikai események nyomán a hazai cigányságra utaló ízetlen élcek is elhangzanak. Akik a magyaroknak rosszat akarnak, magatartásunkban úgyis találnak olyat, amibe beleköthetnek. De hogy mi magunk földszintes szemtelenséggel kedélyt csiholjunk országos méretben, ez a méltatlan szellemi közállapot jele. Azt mondom: a szellemi tisztesség nem olyan cserearány, amivel a napi politikában éljünk. Ennél költségesebb, mintsem ilyenre használjuk.

— *Miközben harmad-negyedosztályú bulvárok évtizedek óta zavartalanul* *virágoznak, értékes, kitűnő román, szerbhorvát, cseh, szlovák, lengyel darabok ünnepi alkalmakkor, szinte kénytelen kultúrpolitikai penzumként tűnnek elő. Olyan művek, amelyek közös sors-élményeinkről szólnak, nem épülnek be szellemi-színházi közgondolkodásunkba. Mivel magyarázható e tájékozódásbeli csököttség és lebecsülő kizárólagosság?*

— Rögeszmésen kialakult az a gondolkodás, hogy rangot és európaiságot a nyugat-európaiság tud szavatolni. Nyugat-Európa a világ óriási értékeit teremtette meg. Ám a kincshalmozás idején, politikai folyamatában elvesztette népi eredetét. Ezzel szemben a bartóki, kodályi magatartást tekintem példásnak. Akik a kelet-európai sorsközösséget szitokhadjáratban is vállalták. Nemhogy nem tekintették rangon alulinak a román, az ukrán, a szlovák nép értékeit, hanem kutatómunkájukkal a leghitelesebb tudósítást hozták ezeknek a népeknek a szellemi értékeiről. Amikor lemondunk a szomszédok teremtette értékekről, szellemi szülőföldünket tagadjuk meg. Parvenük, sznobok lettünk. Becsvágyunk Franciaországra és Németországra irányul. Olyan mesebeli vidékekre, amelyek nem köszönnek vissza nekünk. Kelletjük magunkat, de az istennek sem óhajtanak tudomásul venni bennünket.

— *A győri Kisfaludy Színház avatásán a népek közötti kapcsolatokról beszélt, hogy a színházak milyen példaszerűen szolgálhatják egymás kultúrájának megismerését. Ha az azóta eltelt időre gondolok, nem nehéz sorba venni a tényeket: erősödés helyett inkább szakadtak az összetartozás szálai. Sepsiszentgyörgy és Veszprém, Nagyvárad és Debrecen példaszerű kapcsolata megszűnt. Testvérmegyének említik Csongrádot és Temest, de a két színház még nem látogatott el egymáshoz. A kívánatosnál kevesebb a szlovákiai és magyarországi színházak együttműködése is.*

— Amit említett, az a bizalmatlansággal, időbeli növekedése társadalmi problémákkal magyarázható. A kisebbség helyzetéből adódó súlyos gondok is meghatározzák az említett szomorú tényeket. De nemcsak a színházi életben figyelhető meg a kapcsolatok csökkenése. A be nem vallott gyakorlat: ha nincs kulturális csere, nincs probléma. Személy szerint is nagyon sajnálom, hogy az említett hídteremtő kísérletek nemhogy sokasodtak volna, gyakorlatilag megszűntek. Áldatlan állapot. Meggyőződésem, hogy a szűk látókörű gyakorlatból ki fogunk lábalni. Mert csak abban a kelet-közép-európai magatartásban hihetünk, amelyet Mocsáry Lajos, Ady Endre, Jászi Oszkár, József Attila, Bartók Béla képviselt az időnek változatos szorongásai közepette is. Lapítani és mellébeszélni lehet ugyan, de jövőre tekintő sorsazonosságban élő népek egymás nyílt tekintetét el nem kerülhetik.

— *Közművelődésben, a színházi életben magán- és hivatalos beszélgetésekben mást se hallani: nincs pénz. Nincs pénz, hogy a színészek költségtérítéssel utazzanak hét végén fővárosi otthonukba; nincs pénz munka és minőség szerint fizetni a színészeket, nincs pénz műsorfüzetre. Nincs pénz, mert nehéz gazdasági helyzetben vagyunk! Tessék tehát szolidáris belátással fogadni a helyzetet! Nem gondolja, hogy egy magára adó országnak túlságosan méltatlan érvelés?*

— Azt vallom, amit miniszter koromban is: a népgazdaság pillanatnyi állapotától a kulturális ágazat nem hatódhat meg. A kulturális területet mindig is mostohán kezelték. 1975—80 között, amikor legerősebb korszakát élte a kulturális közművelődési beruházási ambíció, és a tervnek kétszerese valósult meg, így érte el hazánkban folyó összes beruházások 1,7 százalékát. Szomorúan alacsony mutató. Ha arra gondolok, hogy néhány szerencsétlen gazdasági vállalkozás külföldön és hazai földön hány tízmilliárd forint eltékozlásához vezetett, azt kell mondanom, hogy ehhez mérten kis töredéke annak, amit az egész ötödik ötéves terv idején a szellemi intézmények területén elköltöttünk. Ez az összeg ugyanis 2,1—2,3 milliárdot tett ki. A nagyberuházások építkezése során a különféle hibás berendezések és többletköltségek összege egyetlen építkezésen is ennél többet tesz ki. S ebben az összefüggésben értettem azt, amit az imént említettem: sandaság azt sugallni társadalmi méretekben, hogy filmre, színházra fölöslegesen pocsékolják a pénzt. Az anyagi kiadások sorrendiségét jó volna a nyilvánosság előtt tisztességesen tudatosítani, s akkor minden állampolgár előtt egyértelművé válna, mire is tékozoljuk a pénzt. Mert az ország nem ebbe roppan bele!

— *Nemcsak az évtizedeken át tartó politikai közhangulatot jellemezte, de egyetemi szigorlati jegyeink is azon múlottak, hogy fel tudjuk-e sorolni a szocialista kultúra fölényét a kapitalista ellenében. Merthogy előbbinek ereje kikezdhetetlen: a tervszerűség és az állami gondoskodás...*

— Hamis és torz propaganda. A budapesti Operaház rekonstrukciója előtti évben 90 millió forint szubvenciót kapott. Abban az évben a bécsi Staatsoper hatszázmillió schillinget. Hogy csak a szocializmus támogatja a kultúrát, ez babona. Minden civilizált ország ad arra, hogy művészeti, művelődési intézményeit megfelelő feltételek között működtesse. Nem pedig különféle ál- és percérvek szerint erőlködik azon, hogy piaci szempontok szerint racionalizálják az üzemeltetést.

— *A Nemzeti Színház felépítésével kapcsolatos gyűjtésről nemigen állíthatjuk, hogy eleink igyekezete belénk költözött. 1984 végére kamattal kerekedett százmillióra, az 1985-ös esztendő alig ötvenmilliós gyarapodást hozott. A társadalmi kedvet talán az is apasztotta, hogy a korábbi, hetvenes évek eleji kezdeményezést hatalmi szóval berekesztették, s amikorra a felsőbb belátás igent mondott, a társadalom közönnyel válaszolt. Gondolom, ennek politikai tanulsága is van. A Hazafias Népfront számára is.*

— Ma már beismert tény: a régi épületet nem kellett volna lebontani. Ha pedig már megtörtént, előbb hozzá kellett volna kezdeni az új Nemzeti Színház megépítéséhez. Az ügyet inspirálni — a jólét éveiben. A nemzeti célokat pedig nem lett volna szabad elrejteni. Mert az emberek ma azt mondják: nincs iskola, a mozi összedőlt, nyakig járok a sárban, nyomorognak a nyugdíjasok, és a komédiásoknak építsünk új házat? Ott a régi, játsszanak abban, annál többet úgyse érdemelnek! Csakhogy, itt a társadalmi tudat léptékaránya sokkal nagyobb. Aminek fontosságát nem tudatosítottuk. Ezért nem vált olyan mérvű üggyé, mint amilyen szükséges lett volna.

— *Az építmény arculata a közönséget, a belső tér műszaki elgondolása pedig a szakmát kedvetlenítette el.*

— Külső és belső kiképzését illetően szerencsétlen kép alakult ki a közvéleményben. De a hivatal is elkövette azt a taktikai hibát, hogy bejelentette: ha a pénz nem jön össze, majd mi elintézzük. Ebben a kijelentésben mély megvetés is munkált. Az emberek közönnyel válaszoltak e fennhéjázó s lekezelő atyáskodásra. Most már bizonyos: a költségek nagy részét központi összegből kell előteremteni.

— *Beszélgetésünk során — akárhonnét is közelítettük a kérdést — az tűnt ki, nem jó, ahogy van. De hogyan lehetne jobbá alakítani színházi életünket?*

— Szellemiség és erkölcsiség kérdésében megújulás szükséges. Nagyobb autonómiával színházi műhelyek jöhetnének létre, az állami támogatás pedig nem járandóság lenne. Az alkotókészségnek, a magyar drámát támogató műsorpolitikának kitüntetett ösztönzés járna. Akkor persze a politikának is végig kell gondolni, hogy mi a célja. Ehhez tisztességes és következetes partnerséget kell kialakítani, s nem írókra, rendezőkre, színházakra lebontott és megkülönböztetett kegyet gyakorolni. Aminek aztán anyagi következményei, pontosabban következetlenségei mutatkoznak. Ebben a törekvésben a Nemzeti Színházban kitüntetett munkára van szükség. Jó társulattal, példaszerű munkával az új épület hitelét már előre garantálni kellene. Nem én mondom, hanem a közvélemény álláspontja: nem látszik a Nemzeti karaktere, noha tehetséges emberek dolgoznak, és jó előadások is születnek benne.

— *Köszönöm, hogy alkalmat adott a találkozásra.*

(1986. május)

ABLONCZY LÁSZLÓ

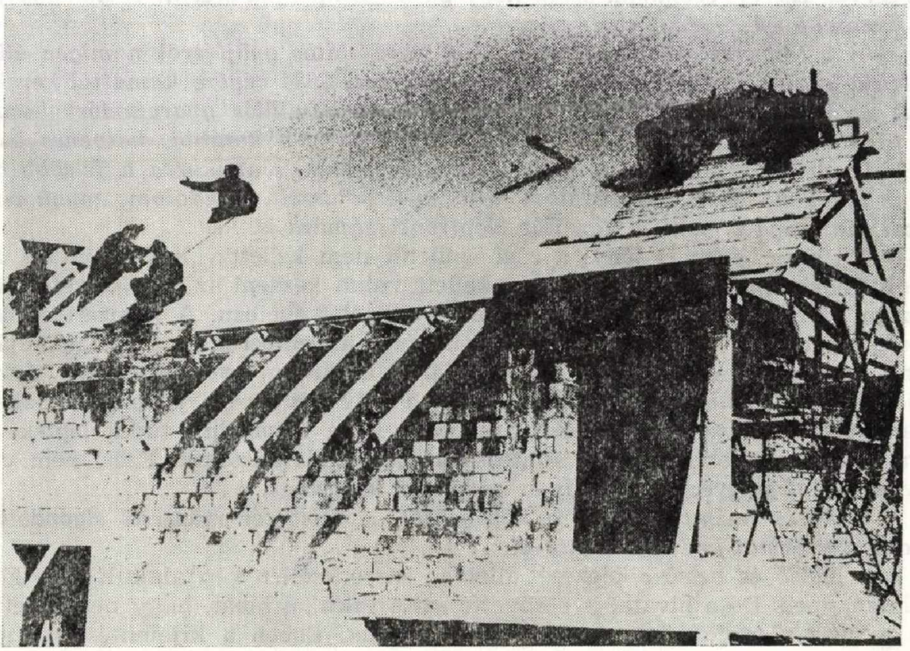

VÁRNAI LÁSZLÓ FOTOGRAFIKÁJA